PRAVO
teorija i praksa

Godina XXXVII **Novi Sad, 2020.** **Broj 2**

IZDAVAČ:
PRAVNI FAKULTET ZA PRIVREDU
I PRAVOSUĐE U NOVOM SADU
UNIVERZITET PRIVREDNA AKADEMIJA
Geri Karolja 1, 21000 Novi Sad
Tel.: 021/400-484, lokal 109; 021/400-499

SUIZDAVAČ:
„PRAVO" DOO
Novi Sad, Geri Karolja 1
21000 Novi Sad

Glavni urednik:
Prof. dr Jelena Matijašević Obradović

Odgovorni urednik:
Snežana Lakićević

Sekretar redakcije:
Doc. dr Nenad Stefanović

Lektor i korektor:
Mara Despotov

Lektor i korektor za engleski jezik:
Jelena Dunđerski

Tehnička realizacija i štampa:
Alfa-graf NS, Novi Sad

LAW
theory and practice

Year XXXVII **Novi Sad, 2020** **No. 2**

Uređivački odbor:
Dr Simeon Gelevski, profesor u penziji, Pravni fakultet u Skoplju, Severna Makedonija i profesor emeritus, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu
Dr Nikola Mojović, redovni profesor, Pravni fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci
Dr Miroslav Vitez, redovni profesor, Ekonomski fakultet u Subotici, Univerzitet u Novom Sadu
Dr Milan Počuča, redovni profesor, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu
Dr Dušanka Đurđev, redovni profesor, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu
Dr Slavko Bogdanović, redovni profesor, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu
Dr Mirko Smoljić, vanredni profesor, Sveučilište Sjever, Varaždin-Koprivnica
Dr Zdravko Petrović, advokat, Beograd
Dr Milan Palević, redovni profesor, Pravni fakultet, Univerzitet u Kragujevcu.

Izdavački savet:
Dr Marko Carić, redovni profesor, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu
Dr Mirko Kulić, redovni profesor, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu
Dr Miloš Trifković, akademik, predsednik Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANUBiH)
Dr Miodrag Orlić, predsednik Udruženja pravnika Srbije
Dr Aleksandar Radovanov, profesor emeritus, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu
Dr Nebojša Šarkić, redovni profesor, Pravni fakultet Univerziteta Union
Dr Željko Bjelajac, redovni profesor, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu
Dr Wolfgang Rohrbach, akademik, St. Elizabeth University of Health and Social Sciences, Austrija
Dr Arsen Janevski, redovni profesor, Pravni fakultet Univerziteta Justinijan Prvi, Skoplje, Makedonija
Dr Gordana Stanković, redovni profesor, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu
Dr Drago Cvijanović, redovni profesor, Fakultet za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj Banji, Univerzitet u Kragujevcu
Dr Slavoljub Carić, načelnik Odeljenja za međunarodnopravne poslove, Ministarstvo spoljnih poslova.

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

34

PRAVO : teorija i praksa = Law : theory and practice / glavni urednik Jelena Matijašević Obradović; odgovorni urednik Snežana Lakićević. – God. 1, br. 1 (1984)– . – Novi Sad : Univerzitet Privredna akademija, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu : „Pravo” doo, 1984–. – 24 cm

Tromesečno. – Sažeci na eng. jeziku.

ISSN 0352-3713

COBISS.SR-ID 5442050

PRAVO – teorija i praksa

Godina XXXVII **Novi Sad, 2020.** **Broj 2**

S A D R Ž A J

Gardašević Jovana, Radić Maja
Understanding business processes with a look at a holistic-systemic approach to change management 1

Počuča Milan, Matijašević Obradović Jelena
Međusobna uslovljenost životne sredine i turizma – značaj monitoringa kvaliteta vazduha Grada Novog Sada u razvoju i unapređenju turizma 17

Stefanović D. Nenad, Zarubica Sara
Koncept braka u rimskom pravu i položaj žene u njemu 35

Krnjaić Magdalena
Konvencija Ujedinjenih Nacija o međunarodnim sporazumima o rešavanju sporova medijacijom 48

Bjelajac Đ. Željko, Vesić Lj. Slavimir
Bezbednost informacionih sistema 63

Lazić Radojica
Kontrola službi državne bezbednosti od sredine 1966. do početka 1975. godine 77

Petrović Z. Milica
Pravna regulativa dela siročadi (orphan works) u Evropskoj uniji i Republici Srbiji 95

Grujić Gordan
Actiones liberae in causa 112

LAW – theory and practice
Year XXXVII **Novi Sad, 2020** **No. 2**

C O N T E N T S

Gardašević Jovana, Radić Maja
Razumevanje poslovnih procesa sa osvrtom na holističko-sistemski pristup upravljanju promenama 1

Počuča Milan, Matijašević Obradović Jelena
Mutual conditionality of the environment and tourism – the importance of monitoring the air quality of the City of Novi Sad in the development and improvement of tourism 17

Stefanović D. Nenad, Zarubica Sara
The concept of marriage in Roman law and the position of a woman in it 35

Krnjaić Magdalena
The United Nations Convention on the International Agreements of solving disputes through mediation 48

Bjelajac Đ. Željko, Vesić Lj. Slavimir
Security of Information Systems 63

Lazić Radojica
The control of the state security services from the middle of 1966 untill the beginning of 1975 77

Petrović Z. Milica
Legal regulation of the European works in European Union and Republic of Serbia 108

Grujić Gordan
Actiones liberae in causa 112

Gardašević Jovana[*]
Radić Maja[**]

UDK: 005.32
Stručni rad
DOI 10.5937/ptp2002001G
Primljen: 11.03.2020.
Odobren: 22.04.2020.
Strana: 1–16

UNDERSTANDING BUSINESS PROCESSES WITH A LOOK AT A HOLISTIC-SYSTEMIC APPROACH TO CHANGE MANAGEMENT

ABSTRACT: The subject of this paper is a theoretical background of the attitudes that treat the necessity of the importance of knowledge of business processes and holistic systemic approach to change management, in the broader context of strategic management, for better understanding and potential improvement of business by contemporary managers. The paper presents the general issues of strategic management and how it is artificially implemented in the business flows of modern organizations, then gives an overview of the concept of management by contemporary managers and issues related to the importance of knowing the characteristics of the business process and its management, and finally, provides an insight into the importance of change, as an important factor in the context of managing the business process of today, with an emphasis on a holistic-systems approach. The method of content analysis was used in the paper. The aim of the paper is to point out the importance of business process management in contemporary strategic management, above all in the context of growing changes and extremely dynamic and changing market environment, and to provide modern managers with insight into modern business and how to improve their business in an increasingly sharp market match.

Keywords: *business process management, holistic-systemic approach, change management, strategic management, modern management*

[*] Assistant Professor, University Business Academy in Novi Sad, Faculty of Economics and Engineering Management in Novi Sad, e-mail: gardasevic.jovana@gmail.com
[**] Assistant Professor, University Business Academy in Novi Sad, Faculty of Economics and Engineering Management in Novi Sad, e-mail: radic.maja@fimek.edu.rs

1. Introduction

Ability to create vision, mission, goals and strategy, and their implementation in the life of the organization, change management, communicativeness, ability to constantly learn, intuitiveness, confidence, creation of new values, etc., are just some of the characteristics of the modern manager required by the new competition, new technology as well as a new lifestyle.

The subject of this paper is a theoretical background of the attitudes that treat the necessity of the importance of knowledge of business processes and holistic system approach to change management, in the broader context of strategic management, for better understanding and potential improvement of business by contemporary managers.

We are witnessing the phenomenon of globalization - a growing process in the business world with various influences of economy, politics and culture intertwining, hence it is necessary for the development, maintenance and improvement of the work of an organization to take this issue of business process management with a look at upcoming changes, as part of the strategic concept and framework, extremely seriously.

The aim of the paper is to point out the importance of business process management in contemporary strategic management, above all in the context of growing changes and extremely dynamic and changing market environment, and to provide modern managers with insight into modern business and how to improve their business in an increasingly sharp market match.

The research is significant because it provides a traditional and contemporary overview of the most important governing views in a given field in order to help modern managers to align and improve their operations according to theoretical frameworks.

2. General Approach to Strategic Management

The process of developing a strategy and allocating resources for its execution is often called 'strategic management'.[1] Certo and Peter define strategic management as a continuous, iterative process aimed at keeping an organization as a whole appropriately matched to its environment.[2] Igor Ansoff,

[1] Mintzberg, H. (1987). The strategy concept I: Five Ps for strategy. *California Management Review*, *30*(1), pp. 11-24.

[2] Certo, C. S., Peter, J. P. (1991). Strategic Management: Concepts and Applications (2nd Ed.) New York, McGraw-Hill, p. 5.

a distinguished professor who is rightly referred to by many as a strategic management guru, defines strategic management as a systematic approach to a major and increasing important responsibility of general management: to position and relate the firm to its environment in a way which will assure its continued success and make it secure from surprises.[3]

Tangible organizational action of any kind requires integration with the complete strategic management process; that is, when objectives are set, strategies are developed and execution is planned.[4] The literature on strategic management presents a myriad of processes for how organizations should or could develop their strategies.[5] Authors Brown and Melekpour in their paper described the three phases in generalized model of Strategic Management.[6] First phase: The starting point of development of the objectives are the expected, or desired, outcomes. Once defined, the expected outcomes are often articulated in the form of specific and measurable objectives that the organization can work towards.[7] Second phase: The options are then analyzed, based on external opportunities and threats, as well as the internal strengths and weakness.[8] Third phase: The implementation phase involves an execution of the strategy. This phase is often the interface between the organization and its customers or clients, and is where the enterprise activity is observed by the broader society.[9] Corporate social responsibility (CSR) is a well-established concept that primarily focuses on the need—or advantage—for organizations to consider and improve the positive societal impacts of their operations.[10] The Strategic Management Process has also been used as a tool to facilitate organizational alignment and action. The application of the Strategic Management Process to fulfill businesses CSR obligations has also

[3] Ansoff, H. I., McDonnell, J. E. (1990). Implanting Strategic Management. New York, Prentice Hall, p. 10.

[4] Engert, S., Baumgartner, R. J. (2016). Corporate sustainability strategy–bridging the gap between formulation and implementation. *Journal of cleaner production*, *113*, pp. 822-834.

[5] Bryson, J. M. (1988). A strategic planning process for public and non-profit organizations. *Long range planning*, *21*(1), pp. 73-81.

[6] Grainger-Brown, J., Malekpour, S. (2019). Implementing the sustainable development goals: a review of strategic tools and frameworks available to organisations. *Sustainability*, *11*(5), p. 1381.

[7] Malekpour, S., de Haan, F. J., Brown, R. R., (2016). A methodology to enable exploratory thinking in strategic planning. *Technological Forecasting and Social Change*, *105*, pp. 192-202.

[8] Bryson op.cit., pp. 9.

[9] David, F., R. (2007). Strategic Management: Concepts and Cases. Upper Saddle River. New York, USA, Pearson Prentice Hall.

[10] Ballou, B., Heitger, D., Landes, C. (2006). The rise of corporate sustainability reporting: A rapidly growing assurance opportunity. *Journal of Accountancy*, *202*(6), p. 65-74.

been extended to include sustainable development. [11] Successfully defining and implementing a corporate strategy in response to changes and demands of the environment in order to achieve successful performances and survival of the organization in the long run entails a very complex management system. [12] When talking about a dynamic business environment, knowing the information from the immediate surroundings crucial for strategic management. Changes that occur in the external environment, especially in new technologies, affect strategy and planning in organizations.[13] Therefore, we can see below the factors from the environment that influence strategic management in an organization or firm (Figure 1).

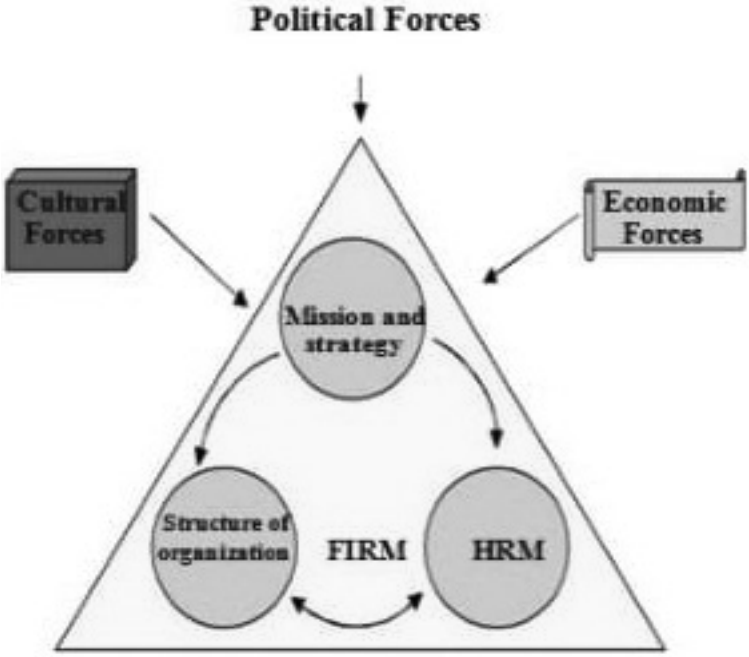

Figure 1 *Strategic management and impacts of the environment*
Source: Author by Lojic, 2008.

[11] Baumgartner, R. J., Rauter, R. (2017). Strategic perspectives of corporate sustainability management to develop a sustainable organization. *Journal of Cleaner Production*, *140*, pp. 81-92.
[12] Todosijevic, R. (2009). Strategijski menadžment – Metode i tehnike [Strategic Management - Methods and Techniques]. Subotica, Ekonomski fakultet, p. 36.
[13] Zivanovic, N., Zivanovic, M., Zivanović, V. (2012). Menadžment procesima u funkciji planskih odluka [Process management in function of planning decisions]. Međunarodna naučna konferencija: Menadžment. Mladenovac, Srbija, pp. 761-764.

Strategic management activities are directed toward establishing relationships between the organization and its environment, whereas operational management is focused on converting inputs into outputs in an organization. The front steps in the strategic management process can be seen in Figure 2.

Figure 2 *The main steps in the strategic management process*

Step 1: Analysis of the environment internal external	Step 2: Directing the organization • mission • goals	Step 3: Formulating a strategy	Step 4: Implementing the strategy	Step 5: Strategic control

Source: Author by Certo & Peter, 1991.

I. Ansoff states that during the 20th century, with the increasing turbulence of the environment, firms developed more complex and detailed systems.

Two types of management systems have been developed[14]:

- Positioning Systems and
- Real-Time Systems.

Strategic management is one side of the coin or responsibility that belongs to general management. The other side of the coin - responsibility is operational management. While strategic management deals with creating a strategic position that ensures the future life of an organization, operational management is concerned with utilizing the current strategic position to achieve the operational goals of the organization.

3. Organization level, process level and activity level

We define an organization as a social group of people that has its own structure and is managed so as to meet a particular need or to achieve common goals.[15] In order to understand better how an organization "breathes" that is, how it really works, we need to explain first how it functions at the level of the entire organization, at the process level and at the activity level. Figure 3 shows the relationship between the goals set and the measure for performance evaluation, appropriate design and management at the level of organization.

[14] Ansoff, McDonnell, op.cit., p. 25.

[15] Markovic, A., Krmpot, V., (2014). Holističko-sistemski pristup upravljanju promenama [A holistic-systemic approach to change management]. *Ekonomika, 60* (3), p. 150.

Figure 3 *Organization level - Relationship between set goals and measure for performance evaluation, appropriate design and management at the organization level*

Goals and measures	Design and implementation	Management
Goals of organization and measures of success of an organization • Is the organization's strategy set and delivered to everyone? • Does the strategy make sense in the conditions of external risks and opportunities and internal strengths and weaknesses? • With this strategy, are the required outputs of the organization and the expected level of performance determined for each output and familiar?	Design of the organization and implementation • Are all relevant sections and value chains in the process architecture described? • Are all sections and processes necessary? • Is the current flow of inputs and outputs between sections, value chains and key processes appropriate? • Does the formal organizational structure support strategy and improve the system efficiency?	Organization management • Are the appropriate goals of departments set? • Are relevant performances measured? • Are resources allocated appropriately? • Are connections between departments managed?

Source: Author by Domazet, 2009.

Figure 4 tells us about the category of process levels in an organization. This figure shows the questions used to check whether the goals and measures, project solutions and way of management at the process level are mutually appropriate. This way it is checked whether a process has aligned the way it is designed and managed with the set goals and measures for the control of their achievement.

Figure 4 *Process level - The link between goals and measures, design and implementation, and process-level management*

Goals and measures	Design and implementation	Management
Goals of processes and measures of process success • Are the goals for key value chains, processes and sub-processes related to each other as well as to the goals of organization/customers?	Process design and implementation • Are value chains and business processes decomposed into logical and efficient processes and sub-processes? • Are goals assigned to the most efficient value chains, processes and sub-processes?	Process management • Are appropriate process sub-goals sets? • Is process performance managed? • Are sufficient resources allocated to each process? • Are connections between sub-processes and activities managed?

Source: Author by Domazet, 2009.

Figure 5 shows the questions used to check the extent to which goals and measures of success of activities are consistent with the project solutions for those activities and the planned way of managing the process activities.

Figure 5 *Level of activities and performances - The link between the set goals and measures, design and management at the level of individual activity*

Goals and measures	Design and implementation	Management
Goals of activities and measures of success of activities • Are outputs of activities and standards aligned with process requirements? (Which are related to the requirements of customers and organization?)	Design of activities and implementation • Are the requirements of activities reflected in the system or job description of the people to whom the activity was assigned? • Are the steps of activities given in a logical order? Have good policies and procedures been developed? • Is the environment of the activity acceptable from an ergonomic point of view?	Activity management • Do performers of activities understand outputs of activities and the standards they expect to get? • Do performers have resources, clear signals, priorities and logically designed job? • Do performers know whether they are achieving goals? • Are performers rewarded for achieving the goals of activities? • Do performers have knowledge/skill to accomplish goals?

Source: Author by Domazet, 2009.

4. The importance of managing business processes

Business process management primarily involves the following steps: setting goals, assigning tasks, reviewing results, improving processes, and taking corrective action, if necessary. Omissions in effective process management are a major cause of problems that occur in practice. Existing processes can be significantly improved by simply setting up a process management system or enhancing an existing business process management system.[16] BPM (Business Processes Management) is a field of management that can be defined as a paradigm that includes methods, techniques, and tools to support the design, enactment, management and analysis of operational business processes.[17]

And when new business processes are implemented, it is crucial to have a good process management system to ensure their effective implementation.

[16] Domazet, D. (2009). Upravljanje procesima [Process Management]. Predavanje br. 3, pp. 7-16.
[17] Van Der Aalst, W. M. (2003). Business process management demystified: A tutorial on models, systems and standards for workflow management. In *Advanced Course on Petri Nets* Springer, Berlin, Heidelberg, pp. 1-65.

How should a company organize managers to plan and control a process? Organizations that wish to manage processes need to form managers for their value chains and core business processes.[18] The power of managers/leaders is very high. It is important to emphasize that the power of managers tends to grow steadily with the intensification of the globalization process. The size of the organization being managed, as well as the power it gives to the leader in its management, significantly influence, in combination with other factors, the way it is used in the process of decision-making and leadership of the organization.[19] The manager sets the expectations of the process and determines how the process should be done and who should do it. When the process is executed, the manager looks at the outputs to see if they are within expectations, and if not, they take action to eliminate the problem. Furthermore, when it comes to the business process, its phases should also be taken into account. Specifically, a business process has 3 phases: 1. Planning; 2. Implementation and 3. Control.[20]

At present, there are a wide variety of software tools (named Business Process Management Suites, BPMS) that allow managing Business Process lifecycle to make easier BPM application in business environments.[21] Nowadays, Business Process Management as a continuous improvement method is a common practice followed by a large number of organizations in all areas of business. [22]

5. Challenges and changes and their impact on the organization's management

Starting from the observed characteristics of our age, distinguished professor Igor Ansoff, whom we have already mentioned in our paper, who represents the leading authority of strategic management, points out that there are three consequences of accelerating the changes:

- Increasing difficulties in anticipating and responding to problems in a timely manner,

[18] Domazet, op.cit., p. 6.

[19] Prodanovic, R, Gardasevic, J., Softic, M. (2019). Percepcije zaposlenih o korišćenju liderske moći u organizaciji [Employee perceptions of using leadership power in an organization]. IX Međunarodni poljoprivredni simpozijum „Održivi razvoj savremene poljoprivredne proizvodnje", Kragujevac, Visoka škola za menadžment i ekonomiju; Banja Luka, Univerzitet za Poslovne studije; Beograd, Centar za održivi razvoj, p. 153.

[20] Domazet, op.cit., pp. 7-16.

[21] Van Der Aalst, op.cit., p. 3.

[22] Meidan, A., García-García, J. A., Escalona, M. J., Ramos, I. (2017). A survey on business processes management suites. *Computer Standards & Interfaces*, *51*, pp. 71-86.

- The need to increase implementation speed of response to change and
- The need for flexible and timely responses to surprises that cannot be anticipated in advance.[23]

The humanity faces the deepest social change and creative restructuring to date, and as A. Toffler states, we have already got down to creating a new civilization from the ground up. This is the meaning of the so-called third wave.[24] Acceleration of change is particularly conditioned by technological changes, which include changes in products (services), processes and today information technologies, as basic prerequisites for the success of organizations. A modern organization needs to incorporate into its structure: change management and organized abandonment of everything it does, but also the ability to create the new.[25]

Bill and Roy Richardson are well aware that the business environment of the organization changed completely in the 1990s compared to the situation of 25 years ago.[26]

The new age we live in and the new production system (production and consumption of goods and services) differ from the old in the following characteristics:[27]

1. High production diversification and continuous innovation of both products and process, bringing the product closer to the very specific needs of highly individual consumption;
2. Production for an unknown customer (uniform, which needs to be imposed) is replaced by production for a known consumer; 3. Enrichment of functions, increase of reliability and quality, development of service content and the aesthetic component of the product; 4. Increasing intellectualization of production processes accompanied by a decrease in energy and material intensity, enrichment of work, widening the range

[23] Ansoff, McDonnell, op.cit., pp. 9-11.

[24] Toffler, A. (1983). Treći talas [Third wave]. Beograd, Prosveta, p. 28

[25] Drucker, F. P. (1995). Postkapitalističko društvo [The Post-Capitalist Society]. Beograd, Grmeč-Privredni pregled, pp. 63-64.

[26] Richardson, B., Richardson, R., (1989). Business Planning: An Approach to Strategic Management. London, Pitman, p. 22.

[27] Matejic, V. (1994). Novi proizvodni sistem na globalnom nivou i kultura na jugoslovenskom prostoru: ishodi najverovatnijih evolucija izazova i promena i njihov uticaj na menadžment organizacije interakcija [New global production system and culture in Yugoslavia: outcomes of the most likely evolutions of challenges and changes and their impact on the management of interaction organizations]. I Naučni skup: Tehnologija, kultura i razvoj, Beograd, Institut "Mihajlo Pupin", pp. 118-119.

of required knowledge and expertise and democratization of the work process; 5. Large and complex technical, production, business and other capacities that are easily restructured because they are slightly hierarchized, with a predominantly network structure, rapid adaptation and efficient internationalization and outsourcing of activities and functions; 6. High dynamics of new, largely artificial, scientific-based new inputs, new work processes and new goods and services; 7. High mobility, easy transferability and easy accessibility of all production factors, increasing multiculturality of production process, fast and relatively cheap global communication, selection and distribution of goods and services globally; 8. A growing positive attitude towards the preservation of material and biological creation on earth and the generation of entirely new problems directly affecting man (problems related to artificial intelligence and robotics; multimedia manipulation of information, images and notion of reality; erasing the clear boundaries between illusion and reality the development of corporations and economy of spectacle, etc.); 9. Growth and accumulation of knowledge instead of physical capital; 10. Development of technological and administrative capacities for social needs (disabled, the elderly, long periods of idleness, frequent intervals between employment, etc.); 11. Teleworking and the emergence of a virtual corporation; 12. Weakening and abandoning "work ethic" and some other civic values.

Taken into consideration the current state of the information society and the rapid growth of information technologies in the early twenty-first century, we can assume that the information management is the present and future of the world economy. [28]

6. A holistic-systemic approach to change management

In order to understand the functioning of goal-aware organizational systems, we need to abandon the classical approach in explaining how they function, which is the Cartesian, mechanistic approach. The functioning of the whole can no longer be interpreted based on an understanding of how the parts work. A holistic approach means an approach where the whole is more important than its constituent parts. Although holism is a concept largely

[28] Eroshkin, S. Y., Kameneva, N., Kovkov, D., Sukhorukov, A. (2017). Conceptual system in the modern information management. *Procedia Computer Science*, *103*(C), pp. 609-612.

present in many spheres of human activities and interests, such as medicine, philosophy, sociology, education, it has been mentioned only recently in the business sphere.[29] The holistic perspective of organizations is commonly referred as "corporate social responsibility" [30]

Managing changes means that, since everything around us is constantly changing (now faster and on a much larger scale) we need to change (transform, improve) our own selves and organization in order for this new, changed state to fit the new conditions set before us.[31] In a holistic approach to management, it is essential that all relevant management decisions are at the same time good for the organization as a whole, when the organization is viewed from all aspects: economic, social, environmental and from the point of view of human resources. Decisions can no longer be solely goal-oriented; they need to strive for a holistic context. A holistic context for an organization is a context that encompasses all the goals and actions that lead to the realization of the vision, or mission, for which the organization was initially founded.[32]

In the new economy, the organization is becoming increasingly flexible, and this has been driven by the need for change to overcome the impact of the environment. This requires that the organization no longer has only a hierarchical (vertical) model of organization, but models of decentralized (horizontal) structures are increasingly developing. Enterprise organization is becoming more straight-line, that is, a structure based on decentralized and fragmented organizational segments that are significantly more flexible, more mobile, and thus easily accessible for management.[33]

According to Marković and Krmpot, change management is how organizations today achieve the goals they were founded for. When managing a change, it is important for leaders to be aware of the following facts that always accompany the initiation of change: - dissatisfaction with the results achieved; - dissatisfaction with the strategies implemented so far; - the existence of a vision of better solutions that can and must be communicated and explained to others; - existence of a strategy for implementing the change and achieving the desired state; - resistance to change is always present, but it can be overcome.

[29] Markovic, Krmpot, op.cit., pp. 149-150.
[30] Grainger-Brown, Malekpour, op.cit., p. 5.
[31] Markovic, Krmpot, op.cit., pp. 149-150.
[32] Djordjevic, B. (1993). Osnove menadžmenta [Fundamentals of Management]. Niš, Sirius, p. 397.
[33] Djordjevic, op.cit., p. 397.

How and with what tools to tackle change management as part of modern management? Change management is, in fact, the order of a series of processes that are initiated to ensure the implementation of significant changes in a systematically and controlled manner. The reason for this is that, as soon as we have completed one, we need to initiate and manage other changes over and over again. A set, sequence and proper series of processes and adequately established relationships will help to achieve the same result when initiating and managing the next change.[34] Change management plays a critical role in today's organization, not only in maintaining variation of existing operations, but also in shaping the future directions of an organization. A number of change management models or processes are available: [35] (1) Preparing for the change, including analyzing, planning, and strategy development, (2) Managing change implementation, (3) Consolidating and institutionalizing the change, including change review, feedback analysis, corrective action, and stabilize the implemented change.

7. Conclusion

Strategic management is embraced and practiced by businesses facing an increasingly volatile, turbulent and complex environment. The task of strategic management is, therefore, to enable the organization to respond rationally and in a timely manner to changes in the environment. In this sense, strategic management includes: strategic planning as its essential part (strategic analysis and strategic choice), but also strategic change (strategic implementation and control).

Andersen's empirical study provides evidence that strategic planning (that emphasizes elements of the conventional strategic management process) is associated with higher performance in all the industrial environments studied. The performance effect of strategic planning does not vary significantly between the different industry groups. Hence, strategic planning is an important performance driver in all industrial settings, and enhances both economic performance and organizational innovation. [36]

[34] Markovic, Krmpot, op.cit., p. 155.
[35] Tang, K. N. (2019). Change management. In: Leadership and Change Management, Springer, Singapore, pp. 47-55.
[36] Andersen, T. J. (2000). Strategic Planning, Autonomous Actions and Corporate Performance. *Long Range Planning*, *33*(2), pp. 184-200.

Organizations that want to manage processes need to form managers for their value chains and core business processes. Process management is the practice of managing, controlling and improving business processes.

When it comes to change, it is crucial to keep in mind that the acceleration of change is especially conditioned by technological changes which encompass changes in products (services), processes, and information technology today, as basic prerequisites for the success of organizations.

A holistic approach allows refining the strategy as a set of cause and effect relationships that are good for the organization as a whole. This requires that managers identify the activities that act as drivers of the desired results. An organization needs to respond to new conditions, the newly changed environment in a proactive, carefully prepared and meticulously measured manner. Functional areas of a system need to be aware of how their activities affect other components of the system and the entire system.

Therefore, in this paper we have outlined all the important characteristics of strategic management, process management, and we put special emphasis on the holistic-systematic approach to change management, crucial for the time of changes in which we live. The research is significant because it provides a traditional and contemporary overview of the most important governing views in a given field.

This paper is intended to modern managers with a purpose to help them to gain insight into the traditional and contemporary postulates of strategic management, business process, and a holistic approach to change management in order to improve their managerial business.

The lack of this paper work is reflected in the lack of empirical research, therefore, the possibility of conducting empirical research is taken into consideration, as a direction for the further research.

Gardašević Jovana
Docent, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu

Radić Maja
Docent, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu

RAZUMEVANJE POSLOVNIH PROCESA SA OSVRTOM NA HOLISTIČKO-SISTEMSKI PRISTUP UPRAVLJANJU PROMENAMA

REZIME: Predmet rada je teorijski prikaz stavova koji tretiraju neophodnost značaja poznavanja poslovnih procesa i holističko-sistemskog pristupa upravljanja promenama, u širem kontekstu strategijskog menažmenta, radi boljeg razumevanja i potencijalnog poboljšanja poslovanja od strane savemenih menadžera. Rad prezentuje opšta pitanja startegijskog menadžmenta i način njegove umešne implementacije u poslovne tokove modernih organizacija, zatim daje osvrt na pojam upravljanja od strane savremenih menadžera te pitanja koja se tiču značaja poznavanja karakteristika poslovnog procesa i upravljanja istim, a na kraju, pruža uvid o značaju promena, kao bitnom faktoru u kontekstu upravljanja poslovnim procesom današnjice, sa akcentom na holističko-sistemskim pristup. U radu je korišćen metod analize sadržaja. Cilj rada je da ukaže na značaj upravljanja poslovnim procesima u savremenom startegijskom menadžmentu, a pre svega u kontekstu rastućih promena i izuzetno dinamičnog i promenljivog tržišnog okruženja te da, kroz prikaz savremene literature i analizu sadržaja pruži uvid modernim menadžerima kako da poboljšaju svoje poslovanje u sve oštrijoj tržišnoj utakmici.

Ključne reči: *upravljanje poslovnim procesima, holističko sistemski proces, upravljanje promenama, strateški menadžment, savremeni menadžment*

References

1. Andersen, T. J. (2000). Strategic Planning, Autonomous Actions and Corporate Performance. *Long Range Planning*, *33*(2), pp. 184-200
2. Ansoff, H. I., McDonnell, J. E., (1990). Implanting Strategic Management. New York, Prentice Hall
3. Ballou, B., Heitger, D., Landes, C., (2006). The rise of corporate sustainability reporting: A rapidly growing assurance opportunity. *Journal of Accountancy*, *202*(6), pp. 65-74
4. Baumgartner, R. J., Rauter, R. (2017). Strategic perspectives of corporate sustainability management to develop a sustainable organization. *Journal of Cleaner Production*, *140*, pp. 81-92
5. Bryson, J. M. (1988). A strategic planning process for public and non-profit organizations. *Long range planning*, *21*(1), pp. 73-81
6. Certo, C. S., Peter, J. P. (1991). Strategic Management: Concepts and Applications (2nd Ed.) New York, McGraw-Hill
7. David, F. R. (2007). Strategic Management: Concepts and Cases. Upper Saddle River, New York, USA, Pearson Prentice Hall.
8. Domazet, D. (2009). Upravljanje procesima [Process Management]. Predavanje br. 3, pp. 1-55
9. Drucker, F. P. (1995). Postkapitalističko društvo [The Post-Capitalist Society]. Beograd, Grmeč-Privredni pregled
10. Djordjevic, B. (1993). Osnove menadžmenta [Fundamentals of Management]. Niš, Sirius
11. Engert, S., Baumgartner, R. J.,(2016). Corporate sustainability strategy–bridging the gap between formulation and implementation. *Journal of cleaner production*, *113*, pp. 822-834
12. Eroshkin, S. Y., Kameneva, N., Kovkov, D., Sukhorukov, A. (2017). Conceptual system in the modern information management. *Procedia Computer Science*, *103*(C), pp. 609-612
13. Grainger-Brown, J., Malekpour, S. (2019). Implementing the sustainable development goals: a review of strategic tools and frameworks available to organisations. *Sustainability*, *11*(5), p. 1381
14. Lojic, R. (2008). Savremene tendencije u oblasti menadžmenta ljudskih resursa [Contemporary tendencies in the field of human resources management]. *Vojno delo,* (1), pp. 156-174
15. Malekpour, S., de Haan, F. J., Brown, R. R. (2016). A methodology to enable exploratory thinking in strategic planning. *Technological Forecasting and Social Change*, *105*, pp. 192-202

16. Markovic, A., Krmpot, V. (2014). Holističko-sistemski pristup upravljanju promenama [A holistic-systemic approach to change management]. *Ekonomika, 60* (3), pp. 149-160
17. Matejic, V. (1994). Novi proizvodni sistem na globalnom nivou i kultura na jugoslovenskom prostoru: ishodi najverovatnijih evolucija izazova i promena i njihov uticaj na menadžment organizacije interakcija [New global production system and culture in Yugoslavia: outcomes of the most likely evolutions of challenges and changes and their impact on the management of interaction organizations]. I Naučni skup: Tehnologija, kultura i razvoj, Beograd, Institut "Mihajlo Pupin", pp. 118-119
18. Meidan, A., García-García, J. A., Escalona, M. J., Ramos, I. (2017). A survey on business processes management suites. *Computer Standards & Interfaces*, *51*, pp. 71-86
19. Mintzberg, H., (1987). The strategy concept I: Five Ps for strategy. *California management review*, *30*(1), pp. 11-24
20. Prodanovic, R., Gardasevic, J., Softic, M., (2019). Percepcije zaposlenih o korišćenju liderske moći u organizaciji [Employee perceptions of using leadership power in an organization]. IX Međunarodni poljoprivredni simpozijum „Održivi razvoj savremene poljoprivredne proizvodnje", Kragujevac, Visoka škola za menadžment i ekonomiju; Banja Luka, Univerzitet za Poslovne studije; Beograd, Centar za održivi razvoj, pp. 145-155
21. Richardson, B., Richardson, R. (1989). Business Planning: An Approach to Strategic Management. London, Pitman
22. Tang, K. N. (2019). Change management. In: Leadership and Change Management Springer, Singapore, pp. 47-55
23. Todosijevic, R. (2009). Strategijski menadžment – Metode i tehnike [Strategic Management - Methods and Techniques]. Subotica, Ekonomski fakultet
24. Toffler, A. (1983). Treći talas [Third wave]. Beograd, Prosveta
25. Van Der Aalst, W. M. (2003). Business process management demystified: A tutorial on models, systems and standards for workflow management. In *Advanced Course on Petri Nets* Springer, Berlin, Heidelberg, pp. 1-65
26. Zivanovic, N., Zivanovic, M., Zivanovic, V., (2012). Menadžment procesima u funkciji planskih odluka [Process management in function of planning decisions]. Međunarodna naučna konferencija: Menadžment. Mladenovac, Srbija, pp. 761-764

Počuča Milan[*]
Matijašević Obradović Jelena[**]

UDK: 502.3:338.48
(497.113 NOVI SAD)
Originalan naučni rad
DOI 10.5937/ptp2002017P
Primljen: 10.03.2020.
Odobren: 11.04.2020.
Strana: 17–34

MEĐUSOBNA USLOVLJENOST ŽIVOTNE SREDINE I TURIZMA – ZNAČAJ MONITORINGA KVALITETA VAZDUHA GRADA NOVOG SADA U RAZVOJU I UNAPREĐENJU TURIZMA

REZIME: Rad se u prvom delu bavi teorijskom analizom interaktivnog odnosa životna sredina – turizam, dok je u drugom delu predmet rada analiza nivoa zagađujućih materija u vazduhu na teritoriji Grada Novog Sada prema četiri indikatora, u okviru monitoringa kvaliteta vazduha, a na osnovu programskih dokumenata za zaštitu životne sredine APV i Grada Novog Sada. Analiza dostupnih podataka bila je osnov za sagledavanje potencijalnih implikacija rezultata na razvoj turizma na teritoriji Grada Novog Sada. Zaključci koji su izvedeni prevashodno upućuju na to da skoro svi indikatori (izuzev benzena), pojedinačno beleže promenljive vrednosti na dnevnom nivou u oba posmatrana perioda. Jedan od opštih ciljeva politike zaštite životne sredine Grada Novog Sada jeste upravo unapređenje sistema monitoringa i izveštavanja o stanju životne sredine. Uredbom o utvrđivanju liste kategorija kvaliteta vazduha po zonama i aglomeracijama na teritoriji RS za 2017. godinu potvrđuje se da je kvalitet vazduha u aglomeraciji „Novi Sad“ I kategorije te se zaključuje da je Grad Novi Sad, ispunio potrebne uslove, u pogledu kvaliteta vazduha kao segmenta ekološke komponente, za dalji razvoj i unapređenje turizma.

Ključne reči: *životna sredina, turizam, kvalitet vazduha, Grad Novi Sad.*

[*] Dr Milan Počuča, Redovni profesor, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, e-mail: pocucabmilan@gmail.com
[**] Dr Jelena Matijašević Obradović, Vanredni proesor, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, e-mail: jelena@pravni-fakultet.info

1. Uvod

Kao privredna grana, turizam predstavlja masovnu društveno-ekonomsku pojavu sa mnogobrojnim pozitivnim efektima. Snažnu ekspanziju doživljava u drugoj polovini XX i početkom XXI veka.

Turizam se u teoriji vrlo često određuje kao jedna vrsta spone između urbanih sredina i neurbanizovanih oblasti, bogatih različitim prirodnim resursima. Ističući u prvi plan motive, ali i potrebe korisnika turističkih usluga, Wall i Mathison ističu da se turizam „često posmatra kao ciljno, planirano i motivisano ponašanje, gde najvažniju ulogu u donošenju odluke o putovanju imaju i očekivanja osobe koja putuje“.[1] Prema Jovičiću, turizam je "jedan od najefikasnijih načina da se očuvane prirodne celine (jezera, reka, planinski vidikovci i predeli i sl.) ali i kulturna baština (arheološki lokaliteti, manastiri i sl.) mogu valorizovati. Imajući na umu da je turizam svojevrstan korisnik prostora, pri čemu nije nepovratan potrošač prirodnih elemenata, sa kontrolisanim razvojem turizma mogu se postići i razvoj određenog područja".[2]

Ekoturizam je pak oblik turizma koji se poslednjih godina postepeno razvija. U svom osnovnom značenju, „ekoturizam primarno stavlja akcenat na zaštitu životne sredine, poboljšanje kvaliteta života lokalnog stanovništva i edukaciju svih zainteresovanih za ovaj oblik turističke ponude“.[3]

Životnu sredinu i turizam spajaju vrlo čvrste interaktivne veze. Međusobno su veoma uslovljene, te se u tom kontekstu može reći da je "očuvanje i zaštita životne sredine zapravo imperativ u savremenom društvu. Životna sredina u svojoj osnovi jedan je od stubova održivog razvoja, a koji pak podrazumeva pronalaženje ravnoteže između društvenog razvoja, ekonomskog napretka i zaštite životne sredine".[4]

Pored teorijske analize najznačajnijih segmenata međusobnog odnosa životna sredina – turizam, predmet rada biće analiza nivoa zagađujućih materija u vazduhu na teritoriji Grada Novog Sada prema četiri indikatora, za odabrani referentni period, a u okviru monitoringa kvaliteta vazduha Grada Novog Sada, kao i potencijalne implikacije dobijenih rezultata na dalji razvoj turizma na teritoriji Grada Novog Sada.

---

[1] Wall, G., Mathison, A. (2006). Tourism: change, impacts and opportunities, Harlow, Pearson Education Limited, str. 45.

[2] Jovičić, D. (2000). Turizam i životna sredina, Beograd, Zadužbina Andrejević, str. 17.

[3] Rabotić, B. (2012). Selektivni oblici turizma [Power Point prezentacija], (2020, Februar, 10). Preuzeto sa: http://www.visokaturisticka.edu.rs/skripte/selektivni_novo/predavanje2.pdf.

[4] Matijašević-Obradović, J. (2017). Značaj zaštite životne sredine za razvoj ekoturizma u Srbiji. *Agroekonomika*, *46* (75), str. 21.

2. Relevantna teorijska određenja i interaktivni odnos životne sredine i turizma

Turizam se često shvata kao aktivnost koja potencijalno može doprineti značajnom razvoju određene regije, koji privlači posetioce i investicije, stvarajući tako nove mogućnosti zapošljavanja i prihodovanja.[5] Stoga se može reći da turizam ima ključnu ulogu u lokalnom ekonomskom razvoju.[6] Turizam se primarno može posmatrati kao privredna grana koja istovremeno promoviše i privredni rast i jednakost, jer uključuje primenu lokalnih inputa - lokalnih dobara ali i angažovanje lokalne radne snage.[7] Sa druge strane, sve brži razvoj turizma doveo je do značajne degradacije prirodnih i antropogenih vrednosti, naročito do nekontrolisane upotrebe prirodnih resursa, koji su ograničeni, a mnogi od njih nisu obnovljivi.[8]

Ekoturizam je specifičan oblik turizma, odnosno „ekološki odgovorno putovanje i poseta u relativno očuvana područja radi uživanja u prirodi (i pratećim kulturnim odlikama: kako iz prošlosti tako i iz sadašnjosti), uz unapređenje zaštite prirode, neznatan uticaj posetilaca i koristan aktivan uticaj na lokalno stanovništvo".[9] Ovaj oblik turizma „utemeljen na očuvanju prirode uključuje principe koji se tiču koncepta održivosti kao što su očuvanje biodiverziteta, edukacija o očuvanju životne sredine, ekonomski razvoj, socijalna uključenost i očuvanje kulture".[10] Prema Đuričiću, i sar., ekoturizam je „putovanje u prirodne predele radi očuvanja životne sredine i koje podržava blagostanje lokalnog stanovništva".[11] Mogu se izdvojiti četiri načela ekoturiz-

[5] Asa, A., Lundmark, L, Pettersson, O. (2016). Public spending on rural tourism in Sweden. *Fennia, Geographical Society of Finland*, *194* (1), 18-31, p. 20.; Halseth, G., Markey, S., Bruce, D. (2010). The next rural economies: constructing rural place in global economies, Wallingford, CABI Publishing.

[6] Karampela, C., Kizos, T., Spilanis, I. (2016). Evaluating the impact of agritourism on local development in small islands. *Island Studies Journal*, *11* (1), p. 161.

[7] Mansury, Y., Hara, T. (2007). Impacts of Organic Food Agritourism on a Small Rural Economy: A Social Accounting Matrix Approach, *The Journal of Regional Analysis & Policy*, *37*(3), p. 213.

[8] Kostić, M., Ratković, M., Forlani, F. (2019). Eco-hotels as an example of environmental responsibility and innovation in savings in the hotel industry. *Hotel and Tourism Management*, *7* (2), p. 48.

[9] Milivojević, J. et al., (2011). Eko turizam u funkciji ekselentnog kvaliteta životne sredine u: Alavko Arsovski, Miodrag Lazić i Miladin Stefanović (ur.) Festival kvaliteta 2011 - 6. Nacionalna konferencija o kvalitetu života, Kragujevac, Mašinski fakultet, str. 66.

[10] Abou Arrage, J., Abdel Hady, S. (2019). Ecotourism and sustainability: Practices of the Lebanese nature-based operators. *Hotel and Tourism Management*, *7* (1), p. 12.

[11] Đuričić, Z., Đuričić, R., Avakumović, J. (2009). Marketing i ekoturizam-resursi savremenog doba u: Ekološka bezbednost u postmodernom ambijentu, Banja Luka, Apeiron, str. 432.

ma: okruženje, koristi od očuvanja resursa, koristi za lokalno stanovništvo i turistički doživljaj.[12]

Odnos turizma i životne sredine može biti predmet analize sa dva aspekta: kroz uticaj turizma na očuvanje i unapređenje životne sredine, ali i kroz uticaj životne sredine na razvoj turizma. U teoriji postoje brojna razmatranja prve relacije, te se kao primer pozitivnog, ali i negativnog uticaja turizma na očuvanje i unapređenje životne sredine, mogu izdvojiti sledeća stanovišta.

Pod uticajem turizma dolazi do transformacije prostora koji može biti pozitivan i negativan. Pozitivni efekti turizma u prostoru su svakako: obnavljanje i restauracija postojećih istorijskih mesta, zgrada i spomenika, transformacija postojećih starih zgrada i mesta u turističke objekte, zaštita prirodnih resursa, itd.[13] Kako Stefanović i Azemović navode, „turizam, kao fenomen globalnih razmera, utiče na transformaciju geografskog prostora. On preobražava prvobitni prostor tako što ga oprema, uređuje, remodelira i restruktuira. Pod njegovim uticajem receptivni prostor se sve intenzivnije menja, dobijajući postepeno specifičnu turističku fizionomiju".[14] U negativne pak efekte uticaja turizma na životnu sredinu ubrajaju se: „zagađenje prostora usled izgradnje turističkih objekata i opreme, zagađenje vazduha, vode, tla, zvučno zagađenje, uništavanje flore i faune",[15] „degradacija pejzaža i kulturno-istorijskih spomenika, zakrčavanje prostora, geološki oblici degradacije, prostorna redistribucija stanovištva i banalizacija prostora".[16] U tom smislu Đurić ističe da je turizam "u direktnoj zavisnosti od atraktivnosti prostora i kvaliteta životne sredine, posebno prirodne sredine, ali da je u isto vreme i potrošač resursa kao što su voda, gorivo, električna energija, hrana, ali i proizvođač značajne količine otpada i emisija štetnih materija".[17]

Sa druge strane, životna sredina ima značajan uticaj na razvoj turizma. Stefanović i Azemović ističu da je „razvoj turizma znatno više nego kod drugih delatnosti uslovljen kvalitetom životne sredine, njenih prirodnih i kulturnih vrednosti i osobenosti. Stepen očuvanosti i atraktivnosti životne sredine se neposredno odražava na mogućnosti za razvoj turizma na datom

[12] Herceg, N. (2013). Okoliš i održivi razvoj, Zagreb, Synopsis, str. 298.
[13] Bošković, T. (2008). Održivi turizam kao savremeni koncept razvoja turizma. *Škola biznisa*, 4, str. 124.
[14] Stefanović, V., Azemović N. (2012). Održivi razvoj turizma na primeru Vlasinske površi. *Škola biznisa*, 1, str. 40.
[15] Bošković, T. op. cit., str. 124.
[16] Lazarević, M. (2017). Uticaj turizma na životnu sredinu. *Economics*, *5* (1), str. 139.
[17] Đurić, Z. (2019). Ekološka održivost poslovanja u hotelijerstvu, doktorska disertacija, Novi Sad, Fakultet za sport i turizam, Univerzitet Educons, str. 44.

prostoru, naročito ako je u pitanju rekreativni turizam."[18] Takođe, imajući u vidu da „turizam predstavlja skup odnosa i pojava koje proizilaze iz putovanja i boravka posetilaca nekog mesta, ako se tim boravkom ne zasniva stalno prebivalište i ako s takvim boravkom nije povezana nikakva njihova privredna delatnost"[19], karakteristike prostora, spektar prirodnih pogodnosti, stanje biodiverziteta, flora, fauna, klima, uključujući i kulturno-istorijsko nasleđe, ima izuzetno veliki uticaj na razvoj turizma na određenom području. U tom smislu Đekić i Stojanović ističu da „turizam skoro u potpunosti zavisi od okoline. Prirodni resursi (plaže, mora, planine, itd.) i veštački resursi (istorijski gradovi, nasleđe građevina i lokaliteta, spomenika, itd.), predstavljaju primarni izvor turizma. Svaka degradacija primarnih izvora će verovatno dovesti do pada turizma".[20]

U tekstu koji sledi biće reči o monitoringu kvaliteta vazduha Grada Novog Sada, u skladu sa relevantnim podacima Gradske uprave za zaštitu životne sredine, a na osnovu programskih dokumenata za zaštitu životne sredine Autononme pokrajine Vojvodine i Grada Novog Sada. Analiza dostupnih podataka biće osnov za sagledavanje potencijalnih implikacija rezultata na razvoj turizma na teritoriji Grada Novog Sada.

3. Programski okvir zaštite životne sredine na teritoriji APV i Grada Novog Sada

Kvalitet vazduha je vrlo važan parametar kako za čoveka tako i za čitav živi svet na zemlji. Indikatori kvaliteta vazduha su sledeći: temperatura vazduha, smer i jačina vazdušnih struja, osnovni nivo ozona, nivo azot dioksida, nivo, struktura i veličina finih čestica, nivo benzena, nivo ostalih hemijskih materija, promene stratosferskog ozona i povećanje ultravioletnog zračenja.[21] Kvalitet vazduha se načelno smatra narušenim u trenutku emisije štetnih supstanci koje inače nisu postojale u redovnom sastavu vazduha, ali i enormno povećanje supstanci koje već postoje u vazduhu u određenoj, neznatnoj

[18] Stefanović, V., Azemović N. op. cit., str. 39.

[19] Radović, V., Krnjajić, Lj. (2009). Uticaj prirodnih katastrofa na održivi turizam u: Anđelka Mihajlov i Aleksandra Knez-Milojković (urednici) Životna sredina ka Evropi, Beograd, Ambasadori životne sredine i Privredna komora Srbije, str. 59.

[20] Đekić, T., Stojanović, M. (2011). Uticaj društveno-ekoloških faktora na razvoj turizma. *Zbornik radova Tehnološkog fakulteta u Leskovcu*, 20, str. 295.

[21] Kokić Arsić, A., Milivojević, J., Savović, I. (2009). Uticaj kvaliteta vazduha na zdravlje i kvalitet života ljudi u: Festival kvaliteta 2009 – 4, Nacionalna konferencija o kvalitetu života, Kragujevac, Asocijacija za kvalitet i standardizaciju Srbije, str. 150-153.

količini (npr. metan, ugljen-dioksid, itd.), i čije štetno dejstvo dolazi do izražaja tek sa enormnim povećanjem njihove količine.[22]

Prema članu 1 Konvencije o prekograničnom zagađivanju vazduha na velikim udaljenostima, usvojene 13. novembra 1979. godine u Ženevi, izraz „zagađivanje vazduha" označava unošenje u atmosferu od strane čoveka, posredno ili neposredno, materija ili energije sa štetnim delovanjem, koje po svojoj prirodi mogu dovesti u opasnost zdravlje čoveka, naneti štetu biološkim resursima i ekosistemima, kao i materijalnim dobrima i ugroziti ili narušiti estetske vrednosti i druge zakonite namene čovekove sredine, pa i izraz materije koje zagađuju vazduh treba shvatiti u tom smislu.[23]

U Republici Srbiji je veoma izražena degradacija životne sredine u različitim oblastima. Kako Besermenji navodi, naročito je prisutan problem zagađenja vazduha, koji je prvenstveno posledica izrazito niskog nivoa ekološke svesti, kao i nedostatka profesionalnog obrazovanja, u oblasti životne sredine.[24] Prema Cvijanović i saradnicima tokom 2015. godine 58,5 % stanovništva Republike Srbije imalo je čist ili neznatno zagađen vazduh. To znači da je 41,5% stanovništva Republike Srbije tokom 2015. godine bilo izloženo zagađenom vazduhu, odnosno vazduhu čiji je sastav obuhvatao niz štetnih supstanci (aerozagađivača).[25] Članom 7 Uredbe o uslovima za monitoring i zahtevima kvaliteta vazduha uređeno je da se nivo zagađenosti vazduha na prostoru Srbije prati merenjem koncentracija za sumpor dioksid, azot dioksid i okside azota, suspendovane čestice (PM10, PM2.5), olovo, benzen, ugljen monoksid, prizemni ozon, arsen, kadmijum, živu, nikl i benzo(a)piren u vazduhu instrumentima za automatsko merenje i/ili uzimanjem uzoraka i njihovom analizom.[26] Prema Počuči i saradnicima, za izvođenje ocene kvaliteta vazduha uopšte, pa i na prostoru Republike Srbije, primenjuje se indeks kvaliteta vazduha, definisan usaglašavanjem domaće regulative sa EU regulativom u ovoj oblasti.[27]

[22] Matijašević Obradović, J., Zarubica, S. (2020). Participation of the Activity Classification Sectors in the Emission of Pollutants, with regard to Criminal Legislation. *Economics of Agriculture*, *67* (1), p. 241.

[23] Zakon o ratifikaciji Konvencije o prekograničnom zagađivanju vazduha na velikim udaljenostima, *Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori*, br. 11/86.

[24] Besermenji, S. (2007). Zagađenje vazduha u Srbiji. *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA*, 57, str. 495-501.

[25] Cvijanović, D., Matijašević-Obradović, J., Škorić, S. (2017). The Impact of Air Quality conditioned by emission of poluttants to the development of rural tourism and potentials of rural areas. *Economics of Agriculture*, *64* (3), pp. 871-885.

[26] Uredba o uslovima za monitoring i zahtevima kvaliteta vazduha, *Službeni glasnik RS*, br. 11/10, 75/10 i 63/13.

[27] Počuča, M., Matijašević-Obradović, J., Drašković, B. (2017). Correlation between the Air Quality Index SAQI_11 and Ssustainable Rural Development in the Republic of Serbia. *Economics of Agriculture*, *64* (3), pp. 1249-1262.

Na teritoriji Autonomne pokrajine Vojvodine u primeni je Program zaštite životne sredine Autonomne pokrajine Vojvodine za period 2016-2025. godine[28] koji obuhvata sve značajne aspekte ove multidisciplinarne oblasti, sa osnovnom svrhom da omogući institucionalni i finansijski okvir za očuvanje i unapređenje stanja osnovnih komponenti životne sredine i njihovog mudrog korišćenja u funkciji obezbeđivanja održivog razvoja lokalnih zajednica na teritoriji AP Vojvodine. Ciljevi ovog programa razvijeni su u strateškom okviru koji je obuhvatio sledeće elemente: stanje životne sredine, probleme u oblasti životne sredine, zakonske, institucionalne i infrastrukturne uzroke problema, nadležnosti AP Vojvodine u oblasti životne sredine, osnovna načela u oblasti zaštite životne sredine, SWOT analizu (prednosti, slabosti, šanse i pretnje) vezane za životnu sredinu, postojeće institucionalne i finansijske kapacitete.

U skladu sa Zakonom o zaštiti životne sredine[29] i Zakonom o utvrđivanju nadležnosti APV,[30] Pokrajinski sekretarijat za urbanizam i zaštitu životne sredine obezbeđuje kontinuiranu kontrolu i praćenje stanja životne sredine (monitoring) na teritoriji AP Vojvodine. Monitoring kvaliteta životne sredine sprovodi se u kontinuitetu na teritoriji Vojvodine od 2002. godine, u skladu sa preporukama SZO i EU direktivama, radi dobijanja pouzdanih i kvalitetnih informacija o stanju životne sredine. Monitoring predstavlja osnov za donošenje adekvatnih i pravovremenih odluka sa ciljem sprečavanja i minimiziranja negativnih uticaja na zdravlje ljudi i životnu sredinu, razvoj informacionog sistema i unapređivanje stanja i definisanje prioriteta u upravljanju kvalitetom životne sredine. Monitoring se vrši sistematskim merenjem, ispitivanjem i ocenjivanjem indikatora stanja i zagađenja životne sredine, koje obuhvata praćenje prirodnih faktora, odnosno promena stanja i karakteristika životne sredine, i to: vazduha, vode, zemljišta, šuma, biodiverziteta, flore i faune, elemenata klime, ozonskog omotača, nejonizujućeg zračenja, buke i otpada.

Jedna od ključnih nadležnosti jedinica lokalne samouprave, koja je u indirektnoj vezi sa zaštitom životne sredine, jeste da one, preko svojih organa, u skladu sa Ustavom i zakonom, uređuju i obezbeđuju obavljanje i razvoj komunalnih delatnosti (prečišćavanje i distribucija vode, prečišćavanje i odvođenje atmosferskih i otpadnih voda, održavanje čistoće u gradovima i

[28] Program zaštite životne sredine na teritoriji AP Vojvodine za period od 2016-2025. godine (2020, Mart, 15). Preuzeto sa: http://www.ekourbapv.vojvodina.gov.rs/wp-content/uploads/2018/12/PROGRAM-ZASTITE-ZIVOTNE-SREDINE-APV-ZA-PERIOD-2016-2025..pdf

[29] Zakon o zaštiti životne sredine, *Službeni glasnik RS*, br. 135/04, 36/09, 36/09 - dr. zakon, 72/09 - dr. zakon, 43/11 - odluka US, 14/16, 76/18, 95/18 - dr. zakon i 95/18 - dr. zakon.

[30] Zakon o utvrđivanju nadležnosti Autonomne pokrajine Vojvodine, *Sl. glasnik RS*, br. 99/09 i 67/12 - odluka US.

naseljima, održavanje deponija, uređivanje, održavanje i korišćenje parkova i drugih zelenih površina), kao i organizacione, materijalne i druge uslove za njihovo obavljanje.

Programom zaštite životne sredine Grada Novog Sada za period 2015-2024. godine[31] definisani su opšti ciljevi politike zaštite životne sredine, u koje spadaju: donošenje strateških i planskih dokumenata u oblasti zaštite životne sredine definisanih zakonom o zaštiti životne sredine i drugim posebnim zakonim; jačanje institucionalnih i kadrovskih kapaciteta za sprovođenje politike upravljanja zaštitom životne sredine; unapređenje održivog sistema finansiranja životne sredine; unapređenje sistema monitoringa i izveštavanja o stanju životne sredine; unapređenje javne svesti o zaštiti životne sredine.

U okviru analize postojećeg stanja životne sredine (situacione analize) za teritoriju Grada Novog Sada, programom su obuhvaćene sledeće vrste monitoringa: monitoring površinskih voda, monitoring vazduha, monitoring zemljišta, monitoring otpada i monitoring buke u životnoj sredini. Predmet istraživanja u daljem tekstu biće monitoring kvaliteta vazduha Grada Novog Sada.

4. Monitoring kvaliteta vazduha Grada Novog Sada

Prema Programu zaštite životne sredine grada Novog Sada za period 2015-2024. godine, u cilju efikasnog upravljanja kvalitetom vazduha, na teritoriji Grada Novog Sada uspostavljen je jedinstven funkcionalni sistem praćenja i kontrole stepena zagađenja vazduha (monitoring kvaliteta vazduha). Monitoring kvaliteta vazduha na teritoriji Grada Novog Sada omogućava državna, pokrajinska i lokalna mreža. Državnu mrežu čine dve stanice za automatsko merenje kvaliteta vazduha, i to Novi Sad–Liman i Novi Sad–Spens, a pokrajinsku, jedna stanica za automatsko merenje kvaliteta vazduha, Novi Sad–Šangaj. Lokalna mreža mernih mesta za merenje nivoa zagađujućih materija u vazduhu uspostavljena je Programom kontrole kvaliteta vazduha na teritoriji Grada Novog Sada, u skladu je sa Uredbom o uslovima za monitoring i zahtevima kvaliteta vazduha, uz saglasnost nadležnog ministarstva.[32]

[31] Gradska uprava za zaštitu životne sredine (2020, Mart, 15). Program zaštite životne sredine grada Novog Sada za period 2015-2024. Preuzeto sa: http://www.novisadinvest.rs/sites/default/files/dokumenti/Program%20zastite%20zivotne%20sredine%20GNS%202015-2024.pdf

[32] Ibid.

Prema zvaničnim podacima Gradske uprave za zaštitu životne sredine, kvalitet vazduha, kao jedan od osnovnih parametara stanja životne sredine, prati se na teritoriji Grada Novog Sada od 1971. godine.[33]

Na osnovu odredbi Zakona o zaštiti vazduha i Statuta Grada Novog Sada, po pribavljenoj Saglasnosti nadležnog Ministarstva,[34] Gradsko veće Grada Novog Sada na sednici od 4. juna 2014. godine i sednici od 5.oktobra 2016. godine donelo je „Program kontrole kvaliteta vazduha na teritoriji Grada Novog Sada u 2015. i 2016. godini" i „Program kvaliteta vazduha na teritoriji Grada Novog Sada u 2017. i 2018. godini". Programom kontrole kvaliteta vazduha na teritoriji Grada Novog Sada uspostavlja se Lokalna mreža mernih mesta za merenje nivoa zagađujućih materija u vazduhu, odnosno, ocenjivanje kvaliteta vazduha, određuje se broj i raspored mernih mesta, kao i obim, vrsta i učestalost merenja.[35] U nastavku je dat tabelarni prikaz mernih mesta nivoa zagađujućih materija u vazduhu na teritoriji Grada Novog Sada.

Tabela 1. Merna mesta nivoa zagađujućih materija u vazduhu na teritoriji Grada Novog Sada

	Merno mesto (MM)	**Skraćeni naziv**
1	Ugao Rumenačke ulice i Bulevara Jaše Tomića, Novi Sad	MM1
2	Mesna zajednica Kać, Kralja Petra I broj 2, Kać	MM2
3	JKP "Vodovod i kanalizacija", PPDV Sunčani kej 41, Novi Sad	MM3
4	SOS DEČJE SELO "Dr Milorad Pavlović", Kamenički park 1-14, Sremska Kamenica	MM4

Izvor: Gradska uprave za zaštitu životne sredine (2020, Mart, 15). Monitoring kvaliteta vazduha Grada Novog Sada. Preuzeto sa: https://environovisad.rs/vazduh

Zbog velikog obima podataka analiza nivoa zagađujućih materija u vazduhu na teritoriji Grada Novog Sada će obuhvatiti četiri indikatora (VTEH lako isparljivih ugljovodonika) u vazduhu, koncentraciju PM10 (suspendovanih čestica) (µg/m³/časa) u vazduhu, količine čađi i metala) komparativno prikazanih za mart mesec 2019. godine i januar mesec 2020. godine, za mernu jedinicu Ugao Rumenačke ulice i Bulevara Jaše Tomića, Novi Sad – MM1.

[33] Gradska uprave za zaštitu životne sredine (2020, Mart, 15). Monitoring kvaliteta vazduha Grada Novog Sada. Preuzeto sa: https://environovisad.rs/vazduh

[34] Broj: 335-01-00040/2014-17 od 3. juna 2014. g i broj: 353-01-01789/2016-17 od 12. septembra 2016. g.

[35] Gradska uprave za zaštitu životne sredine (2020, Mart, 15). Monitoring kvaliteta vazduha Grada Novog Sada, *op. cit*.

Tabela 2. Utvrđene dnevne vrednosti VTEX-a u vazduhu tokom marta meseca 2019. g. i januara meseca 2020. g. za merno mesto Ugao Rumenačke ulice i Bulevara Jaše Tomića, Novi Sad – MM1

Rezultati ispitivanja	**Benzen**		**Toluen**		**Etilbenzen**		**m i p-Ksilen**		**o-Ksilen**	
Datum	µg/ m³/24časa		mg/m³/24časa		µg/ m³/24časa		µg/ m³/24časa		µg/ m³/24časa	
	03/19	01/20	03/19	01/20	03/19	01/20	03/19	01/20	03/19	01/20
01.	<0.5	9.4	<0.0005	0.0052	<0.5	1.3	<0.5	4.5	<0.5	1.3
02.	<0.5	13.	<0.0005	0.0066	<0.5	1.4	0.7	4.9	<0.5	1.4
03.	<0.5	7.1	<0.0005	0.0026	<0.5	0.6	<0.5	2.6	<0.5	0.9
04.	0.9	5.7	0.0018	0.0020	0.9	0.6	5.9	2.7	1.1	0.9
05.	3.6	3.9	0.0058	0.0022	1.6	0.6	7.3	2.7	1.6	0.9
06.	1.4	11.0	0.0026	0.0051	1.0	1.0	6.0	3.4	1.2	1.1
07.	1.6	14.2	0.0065	0.0066	1.2	1.4	6.5	4.6	1.3	1.4
08.	1.4	10.1	0.0042	0.0046	1.4	1.3	8.1	5.5	1.6	1.4
09.	1.7	11.2	0.0036	0.0059	1.4	1.5	7.7	5.7	1.6	1.4
10.	0.7	16.1	0.0014	0.0105	0.5	2.4	3.6	7.2	0.7	1.9
11.	1.0	5.0	0.0020	0.0026	0.7	0.7	4.3	3.0	0.9	0.9
12.	1.7	9.6	0.0033	0.0032	1.1	0.9	5.5	3.5	1.1	1.0
13.	<0.5	8.6	<0.0005	0.0033	<0.5	0.8	<0.5	2.7	<0.5	0.9
14.	1.5	6.6	0.0026	0.0023	0.8	0.6	3.9	2.2	0.8	0.8
15.	1.4	22.3	0.0028	0.0072	0.9	1.8	5.0	6.0	1.0	1.5
16.	1.7	18.4	0.0041	0.0057	1.3	1.5	6.6	5.3	1.3	1.3
17.	1.3	10.5	0.0034	0.0028	1.2	0.6	6.9	2.1	1.4	0.8
18.	0.9	11.5	0.0020	0.0037	1.0	1.0	6.6	3.3	1.2	1.0
19.	1.6	10.1	0.0032	0.0030	1.0	0.8	5.4	2.8	1.1	0.9
20.	1.7	9.5	0.0029	0.0031	1.1	0.7	5.8	2.6	1.1	0.9
21.	3.2	7.1	0.0060	0.0031	1.6	0.9	7.9	3.8	1.5	1.0
22.	3.5	20.3	0.0060	0.0131	1.8	2.1	8.0	7.4	1.6	1.7
23.	3.5	6.6	0.0063	0.0040	2.0	1.0	8.9	4.0	1.8	1.1
24.	4.4	13.8	0.0093	0.0087	2.6	2.0	10.7	6.3	2.4	1.6
25.	1.1	9.2	0.0029	0.0045	1.2	1.1	6.6	3.9	1.2	1.1
26.	1.2	15.5	0.0028	0.0059	1.0	1.4	5.8	4.5	1.1	1.3
27.	<0.5	11.8	<0.0005	0.0070	<0.5	1.4	<0.5	5.1	<0.5	1.4
28.	2.7	3.7	0.0041	0.0025	1.4	0.6	6.2	2.5	1.2	0.9
29.	1.4	5.6	0.0022	0.0039	1.1	1.2	6.4	5.0	1.1	1.2
30.	1.0	3.6	0.0018	0.0037	0.7	1.0	4.4	4.4	0.7	1.1
31.	0.5	1.4	0.012	0.0010	<0.5	<0.5	2.7	1.0	<0.5	0.6

Izvor: Gradska uprava za zaštitu životne sredine (2020, Mart, 15). Merno mesto Ugao Rumenačke ulice i Bulevara Jaše Tomića, Novi Sad – MM1. Preuzeto sa: https://environovisad.rs/air_points/mm1

Grafik 1. Koncentracija PM10 (µg/m³/časa) u vazduhu tokom marta meseca 2019. g za merno mesto Ugao Rumenačke ulice i Bulevara Jaše Tomića, Novi Sad – MM1

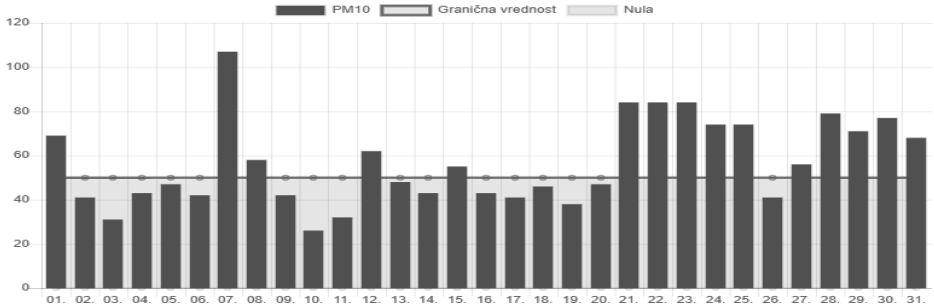

Izvor: Gradska uprava za zaštitu životne sredine (2020, Mart, 15). Merno mesto: Ugao Rumenačke ulice i Bulevara Jaše Tomića, Novi Sad – MM1. Preuzeto sa: https://environovisad.rs/air_points/mm1

Grafik 2. Koncentracija PM10 (µg/m³/časa) u vazduhu tokom januara meseca 2020. g za merno mesto Ugao Rumenačke ulice i Bulevara Jaše Tomića, Novi Sad – MM1

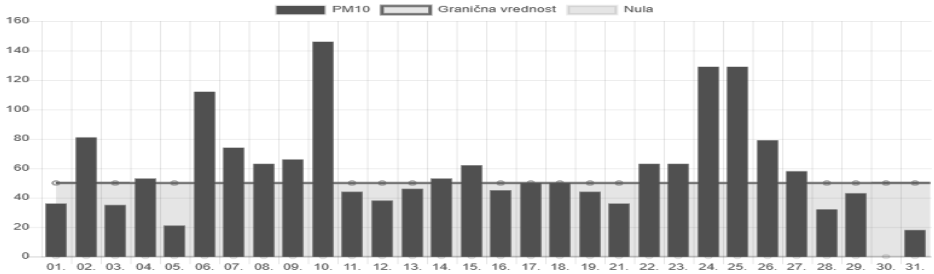

Izvor: Gradska uprava za zaštitu životne sredine (2020, Mart, 15). Merno mesto: Ugao Rumenačke ulice i Bulevara Jaše Tomića, Novi Sad – MM1. Preuzeto sa: https://environovisad.rs/air_points/mm1

Grafik 3. Koncentracija Čađi (µg/m³/časa) u vazduhu tokom marta meseca 2019. g za merno mesto Ugao Rumenačke ulice i Bulevara Jaše Tomića, Novi Sad – MM1

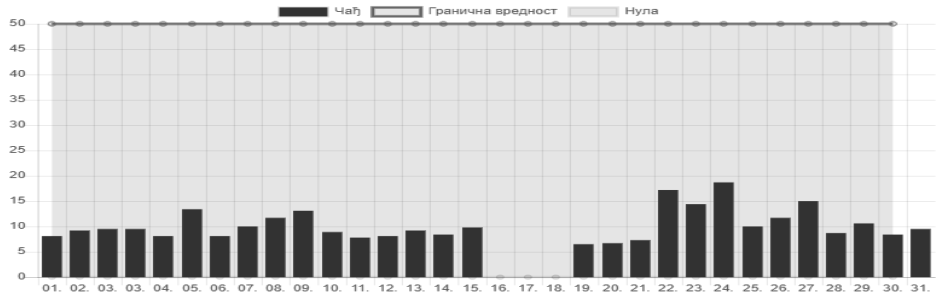

Izvor: Gradska uprava za zaštitu životne sredine (2020, Mart, 15). Merno mesto: Ugao Rumenačke ulice i Bulevara Jaše Tomića, Novi Sad – MM1. Preuzeto sa: https://environovisad.rs/air_points/mm1

U toku januara meseca 2020. godine, nema podataka o koncentraciji čađi u vazduhu za merno mesto Ugao Rumenačke ulice i Bulevara Jaše Tomića, Novi Sad – MM1.

Tabela 3. Utvrđene dnevne vrednosti Pb, As, Cd, Ni, benzo(a)pyren u PM10 tokom marta meseca 2019. g i januara meseca 2020. g za merno mesto Ugao Rumenačke ulice i Bulevara Jaše Tomića, Novi Sad – MM1

Rezultati ispitivanja	**Olovo**		**Kadmijum**		**Nikl**		**Arsen**		**Benzapyren**	
Datum	µg/m³/24časa		ng/m³/24časa		ng/m³/24časa		ng/m³/24časa		ng/m³/24časa	
	03/19	01/20	03/19	01/20	03/19	01/20	03/19	01/20	03/19	01/20
01.	0.012	0.003	0.4	0.3	6.9	<4.1	1.9	<0.5	4.5	<0.5
02.	0.007	0.024	0.2	0.3	4.1	<4.1	1.1	1.1	2.7	4.4
03.	0.005	0.004	0.2	<0.2	3.1	<4.1	0.9	0.6	2.0	<0.5
04.	0.007	0.008	0.3	0.4	4.3	<4.1	1.2	1.5	2.8	2.7
05.	0.008	0.005	0.3	<0.2	4.7	<4.1	1.3	<0.5	3.1	<0.5
06.	0.007	0.067	0.3	3.2	4.2	<4.1	1.2	2.4	2.7	10.0
07.	0.018	0.019	0.6	0.9	10.7	<4.1	3.0	1.8	6.9	8.7
08.	0.010	0.010	0.3	0.7	5.8	4.2	1.6	2.2	3.8	3.2
09.	0.007	0.013	0.3	0.8	4.2	6.8	1.2	3.3	2.7	2.6
10.	0.004	0.029	0.2	1.9	2.6	5.6	0.7	4.4	1.7	6.4
11.	0.005	0.011	0.2	0.3	3.2	<4.1	0.9	1.3	2.1	1.9
12.	0.011	0.022	0.4	0.5	6.2	<4.1	1.7	1.1	4.0	1.7
13.	0.008	0.010	0.3	0.4	4.8	<4.1	1.4	1.6	3.1	1.8
14.	0.007	0.026	0.3	0.3	4.3	4.5	1.2	1.8	2.8	<0.5

Rezultati ispitivanja	Olovo		Kadmijum		Nikl		Arsen		Benzapyren	
Datum	µg/m³/24časa		ng/m³/24časa		ng/m³/24časa		ng/m³/24časa		ng/m³/24časa	
15.	0.009	0.014	0.3	0.7	5.5	<4.1	1.5	2.4	3.5	9.1
16.	0.007	0.009	0.3	<0.2	4.3	6.9	1.2	1.8	2.8	6.2
17.	0.007	0.012	0.2	<0.2	4.1	<4.1	1.1	1.4	2.7	4.3
19.	0.007	0.005	0.2	0.2	3.8	<4.1	1.1	0.8	2.5	5.9
20.	0.008	0.013	0.3	0.3	4.7	<4.1	1.3	1.3	3.1	6.2
21.	0.014	0.009	0.5	<0.2	8.4	<4.1	2.4	1.1	5.5	5.9
22.	0.014	0.010	0.5	0.3	8.4	<4.1	2.4	1.5	5.5	6.2
23.	0.014	0.010	0.5	0.8	8.4	<4.1	2.4	1.3	5.5	4.8
24.	0.013	0.033	0.4	<0.2	7.4	<4.1	2.1	1.8	4.8	11.4
25.	0.013	0.024	0.4	0.6	7.4	<4.1	2.1	2.8	4.8	10.0
26.	0.007	0.020	0.2	2.1	4.1	<4.1	1.1	2.6	2.7	9.3
27.	0.009	0.012	0.3	0.3	5.6	<4.1	1.6	1.8	3.6	0.9
28.	0.013	0.004	0.5	0.3	7.9	<4.1	2.2	<0.5	5.2	2.8
29.	0.012	0.004	0.4	<0.2	7.1	<4.1	2.0	0.7	4.6	4.6
30.	0.013	/	0.5	/	7.7	/	2.2	/	5.0	/
31.	0.012	0.002	0.4	0.3	6.8	4.1	1.9	<0.5	4.4	0.9

Izvor: Gradska uprava za zaštitu životne sredine (2020, Mart, 15). Merno mesto: Ugao Rumenačke ulice i Bulevara Jaše Tomića, Novi Sad – MM1. Preuzeto sa: https://environovisad.rs/air_points/mm1

Poredeći podatke za period mart 2019 – januar 2020. godine za posmatrana četiri indikatora (VTEH u vazduhu, koncentraciju PM10 (µg/m³/časa) u vazduhu, količine čađi i metala), može se uočiti zastupljenost znatno veće količine benzena u januaru 2020. g. u odnosu na mart 2019. g. Svi ostali indikatori (Toluen, Etilbenzen, m i p-Ksilen, o-Ksilen, PM10, Čađ, Olovo, Kadmijum, Nikl, Arsen, Benzapyren) pojedinačno beleže promenljive vrednosti na dnevnom nivou kako u martu 2019. tako i u januaru 2020. godine te se ne može jedan od dva posmatrana perioda označiti kao pretežno dominantan.

5. Zaključci – preporuke u cilju unapređenja monitoringa kvaliteta vazduha na teritoriji Grada Novog Sada i uticaj postojećeg stanja kvaliteta vazduha na razvoj turizma

Jedan od opštih ciljeva politike zaštite životne sredine Grada Novog Sada jeste upravo unapređenje sistema monitoringa i izveštavanja o stanju životne sredine. Prema smernicama Programa zaštite životne sredine, iako Grad Novi Sad ima razvijen sistem monitoringa elemenata životne sredine,

u cilju unapređenja neophodno je, između ostalih, postići i cilj - unapređene kontrole pokazatelja kvaliteta vazduha.

U tom smislu, navodi se da se važećom zakonskom regulativom kojom se uređuje zaštita vazduha, a u okviru međunarodnih obaveza, treba pratiti kvalitet vazduha u naseljenom, industrijskom i nenaseljenom području, kvalitet vazduha u zaštićenim prirodnim dobrima i zaštićenoj okolini nepokretnih kulturnih dobara, kvalitet vazduha u područjima pod uticajem određenih izvora zagađivanja, uključujući pokretne izvore i alergenog polena. Takođe bi trebalo stalno unapređivati Program kontrole kvaliteta vazduha usklađivanjem liste parametara sa EU standardima u oblasti kvaliteta vazduha i povećanjem broja mernih mesta za kontrolu kvaliteta vazduha. Unapređenje kontrole kvaliteta vazduha bi se ogledalo i u izradama studija uticaja mikroklimatskih uslova na kvalitet vazduha, izradi registara emisija u vazduh i u povećanom nadzoru nad mikrozagađivačima vazduha.

Uredbom o utvrđivanju liste kategorija kvaliteta vazduha po zonama i aglomeracijama na teritoriji Republike Srbije za 2017. godinu (podaci za 2017. godinu su za sada jedino dostupni) kvalitet vazduha u aglomeraciji „Novi Sad“ je I kategorije, što znači da je vazduh čist ili neznatno zagađen, odnosno nisu prekoračene granične vrednosti nivoa ni za jednu zagađujuću materiju. Ista situacija je bila i u prethodnim godinama.

Imajući u vidu polazište da je razvoj turizma „znatno više nego kod drugih delatnosti uslovljen kvalitetom životne sredine, jer se stepen očuvanosti i atraktivnosti životne sredine neposredno odražava na mogućnost za razvoj turizma u datom prostoru”, te da je duži niz godina aglomeracija „Novi Sad“ u I kategoriji što se tiče kvaliteta vazduha, zaključuje se da je Grad Novi Sad, pored raznolikog prostora i bogatog kulturnog nasleđa, ispunio potrebne uslove (u pogledu kvaliteta vazduha kao segmenta ekološke komponente), za dalji razvoj i unapređenje turizma.

Počuča Milan
Full Professor, Faculty of Law for Commerce and Judiciary, Novi Sad

Matijašević Obradović Jelena
Associate Professor, Faculty of Law for Commerce and Judiciary, Novi Sad

MUTUAL CONDITIONALITY OF THE ENVIRONMENT AND TOURISM - THE IMPORTANCE OF MONITORING THE AIR QUALITY OF THE CITY OF NOVI SAD IN THE DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF TOURISM

A b s t r a c t

The first part of the paper deals with the theoretical analysis of the interactive relationship between environment and tourism, while the second part deals with the analysis of air pollutants in the territory of the City of Novi Sad according to four indicators, within the framework of air quality monitoring, based on programmatic documents for protection of the Autonomous Province of Vojvodina and the City of Novi Sad. The analysis of the available data was the basis for considering the potential implications of the results on the development of tourism in the territory of the City of Novi Sad. The conclusions that have been drawn indicate that almost all indicators (except benzene) individually record day-to-day variable values in both periods. One of the general goals of the environmental policy of the City of Novi Sad is precisely the improvement of the system of monitoring and reporting on the state of the environment. The Decree establishing the list of air quality categories by zones and agglomerations in the Republic of Serbia for 2017 confirms that the air quality in the agglomeration ‘’ Novi Sad ‘’ belongs to the first category and concludes that the City of Novi Sad has fulfilled the necessary conditions (in in terms of air quality as a segment of the environmental component) for the further development and promotion of tourism.

Keywords*: Environment, Tourism, Air quality, City of Novi Sad.*

Literatura

1. Abou Arrage, J., Abdel Hady, S. (2019). Ecotourism and sustainability: Practices of the Lebanese nature-based operators. *Hotel and Tourism Management*, *7* (1), pp. 11-23
2. Asa, A., Lundmark, L, Pettersson, O. (2016). Public spending on rural tourism in Sweden. Fennia, *Geographical Society of Finland*, *194* (1), pp. 18–31
3. Besermenji, S. (2007). Zagađenje vazduha u Srbiji. *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA*, 57, str. 495-501
4. Bošković, T. (2008). Održivi turizam kao savremeni koncept razvoja turizma. *Škola biznisa*, 4, str. 123-127
5. Cvijanović, D., Matijašević-Obradović, J., Škorić, S. (2017). The Impact of Air Quality conditioned by emission of poluttants to the development of rural tourism and potentials of rural areas. *Economics of Agriculture*, *64* (3), pp. 871-885
6. Đekić, T., Stojanović, M. (2011). Uticaj društveno-ekoloških faktora na razvoj turizma. *Zbornik radova Tehnološkog fakulteta u Leskovcu*, 20, str. 294-300
7. Đurić, Z. (2019). Ekološka održivost poslovanja u hotelijerstvu, doktorska disertacija, Novi Sad, Fakultet za sport i turizam, Univerzitet Educons
8. Đuričić, Z., Đuričić, R., Avakumović, J. (2009). Marketing i ekoturizam-resursi savremenog doba u: Ekološka bezbednost u postmodernom ambijentu, Banja Luka, Apeiron, str. 429-437
9. Gradska uprava za zaštitu životne sredine (2020, Mart, 15). Merno mesto Ugao Rumenačke ulice i Bulevara Jaše Tomića, Novi Sad – MM1. Preuzeto sa: https://environovisad.rs/air_points/mm1
10. Gradska uprave za zaštitu životne sredine (2020, Mart, 15). Monitoring kvaliteta vazduha Grada Novog Sada. Preuzeto sa: https://environovisad.rs/vazduh
11. Gradska uprava za zaštitu životne sredine (2020, Mart, 15). Program zaštite životne sredine grada Novog Sada za period 2015-2024. Preuzeto sa: http://www.novisadinvest.rs/sites/default/files/dokumenti/Program%20zastite%20zivotne%20sredine%20GNS%202015-2024.pdf
12. Halseth, G., Markey, S., Bruce, D. (2010). The next rural economies: constructing rural place in global economies, Wallingford, CABI Publishing
13. Herceg, N. (2013). Okoliš i održivi razvoj, Zagreb, Synopsis
14. Jovičić, D. (2000). Turizam i životna sredina, Beograd, Zadužbina Andrejević

15. Karampela, C., Kizos, T., Spilanis, I. (2016). Evaluating the impact of agritourism on local development in small islands. *Island Studies Journal*, *11* (1), pp. 161-176
16. Kostić, M., Ratković, M., Forlani, F. (2019). Eco-hotels as an example of environmental responsibility and innovation in savings in the hotel industry. *Hotel and Tourism Management*, 7 (2), pp. 47-56
17. Kokić Arsić, A., Milivojević, J., Savović, I. (2009). Uticaj kvaliteta vazduha na zdravlje i kvalitet života ljudi u: Festival kvaliteta 2009 – 4, Nacionalna konferencija o kvalitetu života, Kragujevac, Asocijacija za kvalitet i standardizaciju Srbije, str. 150-153
18. Lazarević, M. (2017). Uticaj turizma na životnu sredinu. *Economics*, *5* (1), str. 137-150.
19. Matijašević Obradović, J., Zarubica, S. (2020). Participation of the Activity Classification Sectors in the Emission of Pollutants, with regard to Criminal Legislation. *Economics of Agriculture*, *67* (1), pp. 239-252
20. Matijašević-Obradović, J. (2017). Značaj zaštite životne sredine za razvoj ekoturizma u Srbiji. *Agroekonomika*, *46* (75), str. 21-30
21. Mansury, Y., Hara, T. (2007). Impacts of Organic Food Agritourism on a Small Rural Economy: A Social Accounting Matrix Approach, *The Journal of Regional Analysis & Policy*, *37* (3), pp. 213-222
22. Milivojević, J. et al., (2011). Eko turizam u funkciji ekselentnog kvaliteta životne sredine u: Alavko Arsovski, Miodrag Lazić i Miladin Stefanović (ur.) Festival kvaliteta 2011 - 6. Nacionalna konferencija o kvalitetu života, Kragujevac, Mašinski fakultet, str. 65-70.
23. Počuča, M., Matijašević-Obradović, J., Drašković, B. (2017). Correlation between the Air Quality Index SAQI_11 and Ssustainable Rural Development in the Republic of Serbia. *Economics of Agriculture*, *64* (3), pp. 1249-1262
24. Program zaštite životne sredine na teritoriji AP Vojvodine za period od 2016-2025. godine (2020, Mart, 15). Preuzeto sa: http://www.ekourbapv.vojvodina.gov.rs/wp-content/uploads/2018/12/PROGRAM-ZASTITE-ZIVOTNE-SREDINE-APV-ZA-PERIOD-2016-2025..pdf
25. Rabotić, B. (2012). Selektivni oblici turizma [Power Point prezentacija], (2020, Februar, 10). Preuzeto sa: http://www.visokaturisticka.edu.rs/skripte/selektivni_novo/predavanje2.pdf
26. Radović, V., Krnjajić, Lj. (2009). Uticaj prirodnih katastrofa na održivi turizam u: Anđelka Mihajlov i Aleksandra Knez-Milojković (urednici) Životna sredina ka Evropi, Beograd, Ambasadori životne sredine i Privredna komora Srbije, str. 59-62

27. Stefanović, V., Azemović N. (2012). Održivi razvoj turizma na primeru Vlasinske površi. *Škola biznisa* 1, str. 38-50
28. Uredba o uslovima za monitoring i zahtevima kvaliteta vazduha, *Službeni glasnik RS*, br. 11/10, 75/210 i 63/13
29. Uredba o utvrđivanju Liste kategorija kvaliteta vazduha po zonama i aglomeracijama na teritoriji Republike Srbije za 2017. godinu, *Službeni glasnik RS*, broj 104/18
30. Uredba o utvrđivanju Liste kategorija kvaliteta vazduha po zonama i aglomeracijama na teritoriji Republike Srbije za 2016. godinu, *Službeni glasnik* RS, broj 18/18
31. Uredba o utvrđivanju Liste kategorija kvaliteta vazduha po zonama i aglomeracijama na teritoriji Republike Srbije za 2012. godinu, *Službeni glasnik RS*, br. 17/14
32. Wall, G., Mathison, A. (2006). Tourism: change, impacts and opportunities, Harlow, Pearson Education Limited
33. Zakon o ratifikaciji Konvencije o prekograničnom zagađivanju vazduha na velikim udaljenostima, *Službeni list SFRJ - Međunarodni ugovori*, br. 11/86
34. Zakon o zaštiti životne sredine, *Službeni glasnik RS*, br. 135/04, 36/09, 36/09 - dr. zakon, 72/09 - dr. zakon, 43/11 - odluka US, 14/16, 76/18, 95/18 - dr. zakon i 95/18 - dr. zakon
35. Zakon o utvrđivanju nadležnosti Autonomne pokrajine Vojvodine, *Sl. glasnik RS*, br. 99/09 i 67/12 - odluka US

Stefanović D. Nenad[*]
Zarubica Sara[**]

UDK: 347.626(37)
Originalni rad
DOI 10.5937/ptp2002035P
Primljen: 24.03.2020.
Odobren: 30.04.2020.
Strana: 35–47

KONCEPT BRAKA U RIMSKOM PRAVU I POLOŽAJ ŽENE U NJEMU

"*Matrimonia debent esse libera*"
(Zaključivanje braka treba da bude slobodno)
Codex Justinijanus 8,38,2[1]

REZIME: Ovaj rad ima za cilj da prikaže shvatanja o braku i njegove različite oblike koji su postojali u starom Rimu. Rimska pravna tradicija trajala je duže od jednog milenijuma i brak je kao pravni institut trpeo izmene u svojim pojavnim oblicima, od braka *cum manu*, preko braka *sine manu* sve do Justinijanovih izmena. Obzirom da se institut braka direktno odnosi i na položaj žene, u radu su prikazana prava, ali i obaveze koje je žena imala u vezi sa svakim od ovih oblika braka. To se pre svega odnosi na njen društveni položaj i imovinska prava u vezi sa zaključenjem braka i institut miraza.

Istorijski posmatrano značaj rimskog prava predstavlja fundament svih prava kontinentalnog pravnog sistema, a rezultate te evolucije vidimo i danas, između ostalog, u našem pozitivnom bračnom i porodičnom pravu. Forma za zaključenje braka, saglasnost volja, imovinski odnosi nastali iz braka i ostala pravna regulativa iz rimskog prava, u značajnoj meri impliciraju pozitivna zakonska rešenja. Iako je društveni položaj žene u braku, načelno bio loš, on se vremenom menjao na bolje, kao posledica pojave i uticaja hrišćanstva, drastičnih promena u privredi i nestanka patrijarhalnog morala.

Ključne reči: *brak, položaj žene, konkubinat, cum manu, sine manu, miraz.*

[*] Doc. dr, Pravni fakultet za privredu i pravosudje u Novom Sadu, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, email: nenad@pravni-fakultet.info
[**] Doktorand, Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu, email: pocucamsara@gmail.com
[1] Stojčević, D., Romac, A., (1971). *Dicta et reulae iuris*, Beograd, Savremena administracija. str. 251

1. Uvod

Savremeni pojam i definicija braka, kao zakonom uređena zajednica muškarca i žene, suštinski ne odstupa bitnije od koncepta braka u rimskom pravu. „Najraniji period rimskog carstva poznaje brak ne kao pravni odnos, već kao socijalnu činjenicu koja proizvodi određene pravne posledice."[2] Najšire posmatrano, brak predstavlja trajnu vezu između žene i muškarca, međutim, to nije dovoljno jer, po shvatanju Rimljana, trajnost te veze nije dovoljna za postojanje braka. Naime, da bi brak bio valjan tj. pravilan (*iustum matrimonium*) postojali su izvesni uslovi koji su se ticali forme zaključenja, ličnih svojstava bračnih drugova, ali i uslova propisanih zakonima, običajima i priznatim shvatanjima. Rimski pravnici nisu bili naklonjeni definicijama, međutim, brak je jedna od retkih ustanova čije definicije nalazimo u delima rimskih pravnika. Modestinova definicija „Brak je veza muža i žene, doživotna zajednica, ustanova božanskog i ljudskog prava" ima isti smisao kao i definicija iz Justinijanovih Institucija: „Brak je veza muža i žene, ustanovljena radi trajne životne zajednice."[3] Dakle, za nastanak braka zahtevalo se kumulativno ispunjenje dva uslova: zajednica života i trajna namera budućih supružnika da zajedno žive u braku.

Osim braka, rimsko pravo je poznavalo i neke druge oblike zajednice života između muškaraca i žena koji nisu spadali u *matrimonium iustum*. Tu spadaju konkubinat i *contubernium*. Konkubinat (*Concubinatus*) je takođe bio trajna zajednica života muškarca i žene, međutim, on nije bio zasnovan na zakonu i u njega su obično stupala lica nisu mogla da zaključe zakonit brak usled izvesnih bračnih smetnji ili zbog političkih i socijalnih smetnji koje su ih onemogućavale da zaključe legalan brak.[4] „Konkubinat nije isto što i *contubernium* („zajedničko stanovanje", od: *cum* – sa + *taberna* – daščara, šator), trajna zajednica života između roba i robinje, koja liči na brak ali ne proizvodi odgovarajuće pravne posledice, a isto je nazvan i sličan odnos između gospodara i njegove robinje."[5]

---

[2] Počuča, M. (2010). Porodično pravo. Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, str. 72.

[3] Modestinus, *Digestae* 23,2.1 „*Nuptiae sunt coniunctio maris et familiae et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio*", *Justinianus, Institutiones*1,9.1 „*Nuptiae autem sive matrimonium est viri et mulieris coniunctio, individuam consuetuditem vitae continens*" Jocić, L. (1990). Rimsko pravo, Novi Sad, KR Slavija, str. 132.

[4] Vidi: Ignjatović, M. (2011). Da li rimski svadbeni običaji žive i danas?. *Godišnjak Fakulteta pravnih nauka, 1* (1), str. 202-203.

[5] Concubinatus *(lat.*od*:cum* – sa + *cubare* – ležati, spavati*)* Bujuklić, Ž., 2007, Forum Romanum, Rimska država, pravo religija i mitovi, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Javno preduzeće „Službeni glasnik", str. 219.

Jedan od uslova za zaključenje punovažnog braka bilo je postojanje *ius conubii* (*ius* – pravo*, conubium* - brak), tj. pravo da se zaključi i sklopi brak koji bi bio punovažan po odredbama civilnog prava (*ius civile*), prava rimskih građana (*cives*), ma gde bili nastanjeni, jer je primena *ius civile* počivala na personalnom, a ne teritorijalnom principu. *Ius conubii* je u početku bilo ekskluzivno pravo patricija, da bi od 445. godine p.n.e. i donošenja Kanulejevog zakona (*lex Canuleia*) postalo dostupno i plebejcima. Donošenje ovog zakona predstavlja rezultat višedecenijske borbe i težnje plebejaca da se u pogledu zaključenja braka izjednače sa patricijima.

Savremeni koncept ravnopravnosti polova je u dijametralno suprotan konceptu rimskog društva koje je bilo patrijarhalno. U Rimu su žene bile pod vlašću paterfamilijas-a i njihov položaj je prevashodno bio determinisan bračnim statusom. Neudate žene su imale status lica *sui iuris* i bile su pod tutorstvom (*tutela mulierum*),[6] što znači da su ipak imale određena prava koja im je pravni poredak priznavao. Neke poslove su mogle da zaključe samostalno, dok im je za validnost nekih pravnih poslova trebala saglasnost tutora. Položaj udatih žena i njihova prava su bili određeni vrstom braka. U zavisnosti od toga da li se radilo o braku sa manusom (*cum manu*) ili braku bez manusa (*sine manu*) pravni položaj i spektar prava udatih žena se razlikovao.

2. Vrste braka u rimskom pravu

Brak je bio osnov rimske porodice, ali je tokom duge istorije postojanja rimske države[7] brak pretrpeo izvesnu transformaciju u pogledu uslova za zaključenje i forme. Zbog toga su se vremenom menjala ne samo shvatanja braka, nego i lični i imovinski odnosi među bračnim drugovima.

a) Brak sa manusom (*cum manu*) – predstavlja najstariji oblik braka u kojem bi njegovim zaključenjem žena ulazila u muževljevu porodicu i potpadala pod vlast muža (*manus*). Ovaj oblik braka bio je dominantan sve do pred sam kraj republike, kada se pojavio novi oblik braka u kojem žena nije dolazila pod vlast muža (*sine manu*) i koji je vremenom u potpunosti zamenio brak sa manusom.

[6] Pojedini autori smatraju da je u prvobitnim društvima žena smatrana božanskim bićem, a kao razlog takvog razmišljanja navodi se "isključiva moć svake žene – da rađa". Vremenom su žene izgubile društvenu ulogu i primat je preuzeo muškarac. Videti: Huseinspahic, A. (2011). *Tutela mulierum* i pravni položaj žene u starom vijeku. *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, (8), str. 201-202.; Martín, L. S. (2009). Fundamentos doctrinales en torno a la tutela mulierum: Naturaleza y esencia de la tutela mulierum. *Revista General de Derecho Romano*, (12), str. 21.

[7] Vidi više: Tellegen-Couperus, O. E. (1993). A short history of Roman law. Psychology Press.

Brak *cum manu* je uspostavljan radi opštih interesa porodice, a ne radi ličnih interesa supružnika, jer su interesi porodice stavljani ispred interesa pojedinaca. Svrha braka bila je da se osigura potomstvo i kontinuitet porodice,[8] kako bi domaćinstvo imalo što više članova koji će obrađivati zemlju. Brak je po svojoj prirodi bio monogaman, poligamija je zakonom bila zabranjena. Međutim, u kasnijem periodu dešavalo se da imućniji ljudi, pored zakonite žene, imaju robinje i konkubine, što nije smatrano nezakonitim i nemoralnim. Ukoliko bi brak bio zaključen između lica *alieni iuris* (lica koja žive po tuđem, a ne svom pravu)[9] za njegovo zaključenje tražila se isključivo saglasnost paterfamilijas-a, dok je saglasnost volja supružnika (*affectio maritalis*) počela da se zahteva tek u kasnijem periodu. Pravo na raskid braka je pripadalo samo mužu ili njegovom paterfalijas-u, dok žena nije imala to pravo. Uobičajeni način za prestanak braka bila je smrt jednog od supružnika, ali i gubitkom slobode nekog od njih ili gubitkom *ius conubii.*

Za zaključenje ovog oblika braka tražila se strogo propisana forma i samo brakovi koji su bili zaključeni u jednoj od tri normirane forme smatrali su se punovažnim: *conferreatio, usus* i *coemptio.*

Conferreatio je bio najprimenjenija, religijska, forma za zaključenje braka kojom su se mogli koristiti samo patricije, rezervisana samo za pripadnike aristokratije. Uz prisustvo sveštenika brak je bio zaključivan uz religijski obred prinošenja na žrtvu hleba, po čemu je i dobio ime.[10] Suština samog obreda i ceremonije bila je u oslobođenju žene od svog ranijeg porodičnog religijskog kulta (*detestatio sacrorum*) i njenom pristupanju porodičnom ognjištu, porodičnom religijskom kultu i precima porodice budućeg muža.[11]

Usus je bio poseban oblik i način zaključenja braka koji svoje poreklo vodi iz obligacionog prava.[12] Žena bi potpala pod *manus* tako što bi prove-

[8] „U patrijarhalnom Rimu, žena je imala relativno ravnopravan položaj, odnosno ona je bila ta koja je obavljala kućne poslove i brinula o potomstvu, pa je od nje zavisio opstanak porodice, zbog čega se može govoriti o izvesnim elementima matrijarhata u ranom Rimu." Bogunović, M., (2012). Žena u rimskom pravu – subjekt ili objekt prava?
Zbornik radova Pravnog fakulteta, *Novi Sad, 46* (2), str. 549.

[9] Vidi više: Stefanović, N. (2020): „Patria potestas u rimskom pravu", *Kultura polisa*, *27* (41), str. 235-244.

[10] *Far* je bio naziv za posebnu vrstu žita od kog se pravio hleb koji se nazivao *farreus.*

[11] „Gajus piše da je čak i u njegovo vreme Jupiterov, Marsov i Kvirinusov flamen (sveštenik koji prinosi žrtve) morao biti rođen u braku zaključenom u ovoj formi. Očigledno se htelo da se ovi sveštenici regrutuju samo iz aristokratskih i svešteničkih porodica." Stojčević, D. (1955). *Rimsko pravo*, Beograd, Naučna knjiga, str. 121.

[12] Zaključenje braka putem *usus-a* zasnovano je na identičnim principima kao i *usucapio* – održaj (pribavljanje svojine na tuđoj stvari, njenim neprekidnim korišćenjem u zakonom predviđenom roku).

la neprekidno godinu dana u kući svoga muža u faktičkom braku. Poreklo ovakve forme zaključenja braka se ne zna, ali se pretpostavlja da potiče iz najstarijeg perioda kada je uobičajen i normalan način pribavljanja žene bila njena otmica. Ukoliko bi žena želela da izbegne nastanak *manus-a*, po odredbama Zakona XII tablica, trebala je da prekine tok zastarelosti time što bi tri dana provela izvan kuće svoga muža. Kasnije, kada je glavni oblik braka poslao brak bez *manus-a*, žena nije morala više da prekida tok zastarelosti, jer neprekidni rok od godinu dana života u kući muža više nije stvarao *manus,* a brak se sklapao isključivo u religijskoj formi – *Conferreatio.*

Coemptio (od: *cum* – sa + *emere* - kupiti) je bila simbolična kupovina žene u posebnoj formi mancipacije. U najstarijim periodima razvoja civilizacije, kod primitivnih naroda, najverovatnije su muškarci pribavljali žene kupovinom, kako bi radile i rađale. Ne postoje dokazi i istorijski spisi koji bi nam potvrdili da su Rimljani u bilo kom periodu svog razvoja efektivno kupovali svoje žene. *Coemptio* predstavlja samo simboličnu, a ne faktičku kupovinu žene, sa željom da se ispune zahtevi forme kako bi nastao brak sa *manus-om.* Od druge polovine republike ovakav način zaključivanja braka u potpunosti je izbačen iz prakse.

Da bi došlo do zaključenja braka postojali su izvesni uslovi koji su se odnosili na na status rimskih građana. Pre svega za zaključenje braka tražila se saglasnost muža i žene, ukoliko se radilo o osobama koje su živele po svom pravu (*sui iuris*). Kod lica *alieni iuris* tražila se saglasnost dva paterfamilijas--a, u formi ugovora, što je ujedno bila i veridba. *Ius conubi*, u smislu sposobnosti svakog supružnika da zaključi brak koji je priznat civilnim pravom (*ius civlie*) je uslov koji se postavljao i pravo koje su imali samo rimski građani (*cives*) i latini veretes. Peregrini nisu imali ovo pravo, te je brak između njih bio regulisan njihovim, pravom peregrina u sopstvenoj provinciji, što je kasnije izmenjeno već spomenutim Kanulejevim zakonom (*lex Canuleia*). Što se uzrasta tiče, zahtevalo se punoletstvo budućih supružnika, koje se sticalo u različitom uzrastu za muškarce i žene. Kod žena punoletstvo se sticalo sa 12 godina, a kod muškaraca sa 14 godina života. Poslednji uslov za zaključenje braka odnosio se na odsustvo bilo kakvog srodstva između supružnika, i to ne samo agnatsko srodstvo, koje se jedino priznavalo, već i krvno.[13] Kršenje ovog uslova i sklapanje braka sa nekim od svojih srodnika, smatrano je krivičnim delom i bilo najstrožije sankcionisano.

[13] Zbog toga, na primer: usvojeni sin nije mogao da stupi u brak ni sa članovima svoje sadašnje porodice (agnatima), niti sa članovima svoje bivše porodice (krvnim srodnicima).

Brak se mogao raskinuti kako na predlog oba supružnika (obzirom da je i nastao saglasnošću volja), ali i na predlog jednog od supružnika. „Ako supružnici saglasno raskidaju brak, onda postoji *divortium communi consensu,* a ako je reč o jednoglasnom raskidu, u pitanju je *repudium.* Klasično pravo ne propisuje uslove za jednostrani raskid braka. Zbog toga klasični brak u osnovi ima karakter uvek raskidivog sporazuma."[14] Procedura razvoda je zavisila od forme u kojoj je bio zaključen. Na primer, ako je brak bio zaključen u formi *conferreatio,* za njegov razvod je bilo potrebno izvršiti *diferreatio*, koji se takođe vršio prinošenjem hleba na žrtvu. Brakovi koji su bili zaključeni u drugim formama (*usus* i *coemptio*) raskidali su se tako što je muž svoju ženu predavao nekom od svojih prijatelja u *mancipium* čime bi on postajao slobodan.

Položaj žene udate u braku *cum manu* se u velikoj meri razlikovao od položaja žene u savremenom braku. Žena bi sa zaključenjem braka dolazila pod vlast (*manus*) svoga muža (ako su bili *sui iuris*), odnosno muževljevog paterfamilijas-a (ukoliko je muž bio lice *alieni iuris*). Zaključenjem braka, žena je ulazila u porodicu svoga muža i postajala deo porodičnog kulta gubeći sve konekcije sa svojom prethodnom porodicom. Žena dolazi u potčinjeni položaj i postaje agnatski srodnik drugih članova porodice, pri čemu ima isti položaj kao i ćerke njenog muža (*filiae loco*). Ukoliko je i pre zaključenja braka bila pod tuđom vlašću (*alieni iuris*) njen pravni položaj se nije mnogo menjao, jer je jednog šefa porodice menjala sa drugim. Međutim, ukoliko je pre braka bila *sui iuris,* ona bi ulaskom u brak izgubila pravnu sposobnost, a njena imovina se sjedinjavala sa imovinom njenog muža, odnosno imovinom paterfamilijas-a. Žena nije imala ni pravnu ni poslovnu sposobnost, nije mogla da zaključuje pravne poslove, niti da se samostalno pojavljuje pred sudom. I pored svega navedenog položaj žene u Rimu bio je mnogo bolji u odnosu na žene u nekim drugim antičkim državama, npr. u Grčkoj. Žena je bila uvažavana i smatrala se domaćicom – *mater familias.*

b)Brak bez manusa (*sine manu*) nastaje krajem perioda republike, a uzroci prelaska sa jednog na drugi oblik braka leži u činjenici da dotadašnji oblik porodice zasnovane na dominantnom položaju paterfamilijas-a i robovlasništvu – gube značaj. Cilj braka više nije produžetak porodice i njenog kulta, već produženje porodičnog imena i zaštita materijalnih interesa bračnih drugova. Zbog toga ni žena ne mora nužno da bude pod vlašću svoga muža. Šta više, potencira se na njenoj samostalnosti, kako ličnoj tako i imovinskoj. Žena poseduje svoju imovinu i stupanjem u brak, kao ravnopravni subjekt sa mužem, ona teži da sačuva svoju ekonomsku samostalnost.

[14] Malenica, A. (1995). Rimsko pravo, Novi Sad, Pravni fakultet u Novom Sadu, str. 155.

Ako je žena bila pre braka *sui iuris,* ona bi i u braku zadržala svoju imovinu kojom je mogla samostalno da raspolaže pravnim poslovima i tokom braka. Međutim, na brak bez manusa ne treba gledati kao na isključivo zajednički život dve osobe bez ikakvih pravnih posledica. Naime, žena je sa brakom dobijala socijalni status muža i u slučaju neverstva je kažnjavana.

U pogledu zaključenja braka bez manusa takođe su postojale dve vrste uslova: obavezna forma i lična svojstva bračnih drugova. Međutim, za razliku od braka sa manusom, gde je forma bila primarni uslov, u braku bez manusa ona je sekundarna. Pre svega, ne zahteva se nikakva ceremonija za zaključenje braka. Svečanosti prilikom zaključenja su postojale, ali nisu bile *conditio sine qua non*. Jedini uslov bio je da žena dođe u kuću svog muža, ali ne u smislu neprekidnog boravka određeni vremenski period, kako je nekada bilo, nego radi formiranja bračne zajednice – *affectio maritalis* (dokazana želja da se njihova zajednica života smatra brakom). Zajednički život nije nužni uslov za nastanak braka. Uzrast supružnika kao uslov za zaključenje braka se nije promenio i ostao je isti sve do Justinijanovog perioda. Za žene je bio 12, a za muškarce 14 godina. Saglasnost paterfamilijas-a dobila je sekundarni karakter, dok je volja supružnika i njihova saglasnost postala primarna.[15]

Ius conubi se zadržao kao uslov, ali u drugom značenju. U odnosu na ranije značenje, preostala je samo nedopuštenost zaključivanja braka između građana i robova, odnosno građana i varvara. Sva druga ograničenja su nestala. Zahvaljujući Kanulejevom zakonu, 309. godine pre n.e. ukinuta je zabrana braka između patricija i plebejaca, ali je uvedena nova zabrana: nedopušteni su brakovi između rođenih u slobodi i onih koji su oslobođeni. Zanimljivo je da je tokom dominata uvedena još jedna zabrana koja je branila pripadnicima senatorske klase da zaključuju brak sa nemoralnim osobama i onima koji su se bavili ponižavajućim zanimanjima. Međutim, tokom Justinijanove vladavine i ova zabrana je ukinuta. „Brak je u ovom periodu zabranjen između srodnika u pravoj liniji, ushodnoj i nishodnoj, bez obzira na stepen, a u pobočnoj liniji u početku je bio zabranjen do šestog stepena. Docnije je zabrana

[15] „*Affectio maritalis* moraju imati supružnici lično, što znači da ih roditelji ne mogu oženiti protivno njihovoj volji kao što su to po starom *ius civile* mogli. Ipak se za valjanost braka tražila saglasnost paterfamilijasa supružnika, i to za muškarca je saglasnost morao dati i otac i njegov *pater familias,* ako je otac bio *alieni iuris,* a za devojku samo *pater familias.* To se objašnjava činjenicom da ženidba muškarca čini da u porodicu ulaze deca rođena iz tog braka, koja će eventualno biti naslednici paterfamilijasa i mladoženjinog oca. Rimsko pravo pak nije htelo da neko ima za naslednika lica koja su ušla u porodicu protiv njegove volje. Kad je u pitanju devojka, ona udajom izlazi iz kuće i ne dovodi u nju naslednike, zato je dovoljna saglasnost paterfamilijasa." Stojčević, D. (1988). Rimsko privatno pravo, Beograd, Savremena administracija. str. 100.

svedena samo na srodnike do trećeg stepena."[16] Ukoliko bi bio zaključen brak i pored neke od navedenih zabrana, bio je apsolutno ništav i to ne *pro futuro* nego od momenta zaključenja braka. Zato bi i deca rođena u takvom braku smatrana vanbračnom.

Brak bez manusa je prestajao na tri načina: smrću, razvodom ili gubitkom statusa. Smrt jednog od bračnih drugova je dovodio do prestanka braka. Ukoliko bi suprug umro, žena je morala da sačeka da prođe "vreme tugovanja" (*tempus lugendi*), u trajanju od deset meseci, kako bi zaključila novi brak. Razvod je mogao biti rezultat iznete volje jednog (*repudium*) ili saglasne volje oba supružnika (*divortium communi consensu*).[17] U ovom slučaju se nije tražio rok za ponovnu udaju žene što je moglo da dovede do nedoumice ko je otac deteta začetog u periodu razvoda braka. Da li je to prvi ili drugi muž? Zbog toga je uvedena obaveza razvedene žene da svoga muža obavesti o trudnoći najkasnije u roku od trideset dana posle razvoda. Gubitak statusa *libertatis* tj. slobodnog građanina i statusa *civitatis*, takođe je dovodio do automatskog prestanka braka.

Položaj žene u braku bez manusa bio je mnogo povoljniji u odnosu na brak sa manusom nije se menjao, jer ni u jednom slučaju nije dolazila pod vlast muža ili njegovog *pater familiasa*-a. Ukoliko je pre zaključenja braka bila lice *sui iuris*, ona je to i ostajala, a u slučaju da je bila *alieni iuris*, ostajala je pod vlašću svog dotadašnjeg *pater familias*-a i zadržavala sva nasledna prava. Pravne posledice zaključenja ovog braka su imale uticaj na položaj i žene i dece rođene u ovom braku: oni su dobijali društveni status supruga, odnosno muža, a žena je imala obavezu da bude verna, [18] živi u domaćinstvu muža i materijalno ga pomaže.

[16] Stojčević, D. (1955). Rimsko pravo, Beograd, Naučna knjiga, str. 124.

[17] „Justinijanovo zakonodavstvo propisuje da je razvod moguć: kada oba supružnika sporazumno traže razvod, jednostrani raskid bez krivice (zbog impotencije muža ili sterilnosti žene), raskid zbog krivice i na kraju, jednostrani otkaz bez razloga, koji je još uvek moguć, ali povlači sankcije za onoga koji je raskinuo brak." Stanojević, O. (2000). Rimsko pravo, Beograd, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, str. 151.

[18] Ženino neverstvo se smatralo krivičnim delom, koje se procesuralo na inicijativu vernog supruga. Ukoliko bi i suprug bio neveran on ne bi imao pravo da krivično godi nevernu suprugu. „Oktavian Avgust u nastojanju da povrati ugled braku, 18. godine stare ere doneo je *Lex Iulia de adulteriis* na osnovu koga je preljuba postala delikt javnog prava, bilo da je žena u braku *cum manu* ili *sine manu.*" Malenica, A. (1995). Rimsko pravo, Novi Sad, Pravni fakultet u Novom Sadu, str. 156.

3. Miraz

Bračni drugovi imali su podeljenu i odvojenu imovinu u braku bez manus-a. Uloga muža u braku bila je da izdržava ženu i štiti je tj. brani na sudu. Kako bi mu sve to bilo lakše, u bogatijim slojevima uobičajena praksa bila je da se zaključi ugovor između muža i ženinih roditelja ili srodnika, kojim je on dobijao neku imovinu kako bi mu bilo lakše da održava porodicu tzv. miraz (*dos*). "Miraz je stvoren kada je u praksu uvedena stipulacija kojom se muž obavezivao da će ga vratiti po prestanku braka."[19] Postojala su dva oblika miraza: miraz dobijen od ženinih roditelja (*dos profecticia*) i miraz od žene (*dos adventicia*).[20] Za zaključenje miraza se tražila posebna forma u obliku verbalnog kontrakta (*dotis dictio*), ali je bilo moguće ugovoriti ga i prostim obećanjem ili pak neposrednim davanjem miraza mužu.[21]

Miraz je na početku u potpunosti ulazio u imovinu muža, bez njegove obaveze da ga vrati u slučaju razvoda braka, međutim, sa povećanim brojem razvoda ukazala se potreba za vraćanjem miraza ženi jer se javila opravdana sumnja da je zaključivanje braka iz interesa postala rasprostranjena i uobičajena praksa podložna zloupotrebi. Obzirom da je imovinom, koja je dolazila u miraz, tokom braka u potpunosti raspolagao muž, bilo je moguće da je on u potpunosti otuđi u toku braka, tako da je ženino pravo za povraćaj miraza bilo nemoguće. Kako bi se to promenilo, prvo je mužu zakonima zabranjeno da otuđuje nepokretnosti sa tla Italije koje je sticao po osnovu miraza, da bi se vremenom uvela praksa potpisivanja ugovora pri zaključenju braka (*cautio rei uxoriae*), kojim se muž obavezivao da će vratiti miraz ako dođe do razvoda braka. U zavisnosti od toga da li je ugovor potpisan ili ne postojala su i različita rešenja. Ako nije bilo ugovora, žena nije mogla da traži povrat miraza (što je i logično) ukoliko bi od muža po osnovu testamenta ili poklona primila imovinu u vrednosti miraza. Sa druge strane, ako je postojao ugovor, žena je imala pravo da zadrži miraz, ali i poklon, odnosno ostavinu. Ako ugovora nije bilo, muž nije morao miraz da vrati u celini i odjednom, već u ratama. Takođe, u slučaju nepostojanja ugovora, a usled muževljeve prezaduženosti, ženi je pripadalo pravo prvenstva naplate.

---

[19] Milošević, M. (2005). Rimsko pravo, Beograd, Nomos. str. 129.

[20] O imovinskim odnosima bračnih drugova vidi više: Bujuklić, Ž. (2018). Rimsko pravo u doktorskim tezama Nikole Krstića iz 1854. godine. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, *66* (3), str. 31-56.

[21] Neki autori smatraju da je miraz krajem Republike bio opšteprihvaćen. Vidi više: Stanimirović, V. (2006). Najstariji oblik rimskog braka. *Zbornik Matice srpske za klasične studije*, (8), str. 71-97; Goody, J. (1990). The Oriental, the Ancient and the Primitive: Systems of Marriage and the Family in the Pre-industrial Societies of Eurasia. Cambridge University Press.

Predbračni poklon (*donatio ante nuptias*) takođe je jedan od instituta u direktnoj vezi sa imovinom žene. Muž je poklon davao ženi pre zaključenja braka i on se u početku prenosio u svojinu žene. Kasnije se ta praksa promenila, te je muž samo davao obećanje da će u slučaju njegove smrti ili u slučaju razvoda braka, preneti poklon u njenu svojinu. Justinijan je dodatno ograničio predbračnim poklon pravilima da muž može da ga da, ali samo ako je dobio miraz, da vrednost predbračnog poklona i miraza moraju biti identični i da je predbračni poklon moguće dati ne samo pre, nego i u toku braka, iako terminološki to više ne odgovara pojmu predbračnog već postaje i bračni poklon.

4. Konkubinat (*Concubinatus*)

Konkubinat[22] se razlikovao od braka i predstavljao je "trajnu zajednicu muškarca i žene, koja za razliku od bračne veze (*matrimonium*) nije bila zasnovana na zakonu. Do nastanka ovakvog faktičkog odnosa dolazilo je obično zbog bračnih smetnji ili socijalnih i političkih razloga, ali takođe i kada neka lica nemaju želju da žive kao muž i žena (*affectio maritalis*)"[23] Druga bitna razlika u odnosu na redovan brak je ta da je konkubinat brak između "malih" ljudi, koji pripadaju različitom društvenom rangu. Obično su to bile žene iz lošijeg društvenog i imovinskog statusa, kojima muž nije želeo da preda svoje ime, imovinu i društveni položaj. Konkubinat je imao sličnosti sa brakom bez manusa jer je njegovo zaključenje bilo lišeno bilo kakve formalnosti. Ipak braku su prethodili veridba i zaključenje ugovora o imovinskim odnosima supružnika, dok ih kod konkubinata nije bilo.

Položaj dece rođene u konkubinatu bio je specifičan jer nisu ulazila u porodicu oca i smatrana su vanbračnom decom. Međutim, ona su mogla biti imenovana za naslednike, ali pod identičnim uslovima kao i svako drugo strano lice koje je moglo biti adrogirano, što im nije davalo nikakve posebne privilegije. Deca rođena u konkubinatu nisu ocu donosila nikakve privilegije u društvu i on se smatrao ocem bez dece. Položaj žene u konkubinatu se takođe razlikovao od žene iz zakonitog braka. Konkubina nije dobijala društveni položaj svoga muža, niti je imala imovinske privilegije ili nasledna prava prema svom mužu. U periodu Justinijana, brojna od ovih ograničenja su ukinuta ili derogirana usled uticaja hrišćanstva. Zbog toga je i ustanova konkubinata u kasnijem periodu sve više obesmišljena i gubila na značaju do njenog potpunog ukidanja.

[22] O pogledima na konkubinat uglednih rimskih pravnika iz klasičnog perioda (Modestina, Ulpijana, Marcelusa, Marciana) vidi: Grubbs, J. E., Evans-Grubbs, J. A., & Evans, T. (2002). *Women and the law in the Roman Empire: a sourcebook on marriage, divorce and widowhood*. Psychology Press. pp. 150-154.
[23] Bujuklić, Ž., op. cit., str. 219.

5. Zaključak

Institut braka u rimskom pravu predstavlja savršen primer evolucije jednog pravnog instituta. Od rigidnog i formalnog braka *cum manu*, preko liberalnijeg braka *sine manu* i konkubinata, možemo videti kako su se uslovi za zaključenje braka, ali i prava i obaveze supružnika, prevashodno imovinska i društvena, menjali. Obzirom da rimsko pravo predstavlja fundament svih prava kontinentalnog pravnog sistema, rezultate te evolucije vidimo i danas u našem pozitivnom bračnom i porodičnom pravu.

Položaj žene, njena prava i obaveze koja su derivirala iz svakog od oblika braka u rimskom pravu vremenom su se menjala. To se pre svega odnosi na imovinska prava u vezi sa zaključenjem braka i institut miraza. Današnji instituti braka, porodice i miraza, kao i pravni položaj žene, tj. supruge, u značajnoj meri se razlikuje od rimskog koncepta. To je tekovina razvoja civilizacije i ljudskih prava. Danas je brak stvar slobodnog izbora i položaj supružnika, njihova prava i obaveze su identični, bez obzira na imovinski status ili društveni položaj.

Stefanović Nenad
Assistant professor, The Faculty of Law for Commerce and Judiciary, The University of Business Academy in Novi Sad

Zarubica Sara
A doctoral candidate, The Faculty of Law, University of Belgrade

THE CONCEPT OF MARRIAGE IN ROMAN LAW AND THE POSITION OF A WOMAN IN IT

A b s t r a c t

This paper aims to present comprehensions about marriage and its various forms that existed in ancient Rome. The Roman legal tradition has lasted for more than a millennium and marriage, as a legal institute, has undergone changes in its manifestations, from *cum manu* marriage to *sine manu*

marriage until Justinian's changes. Since the institution of marriage is directly related to the position of the woman, the paper presents the rights and obligations that the woman had in relation to each of these forms of marriage. This is primarily related to her social status and property rights in connection with marriage and dowry.

Historically, the importance of Roman law is in the fact that it represents the foundation of all the rights of the continental legal system, and we see the results of that evolution today, among other things, in our positive marital and family law. Forms for marriage, consent of wills, property relations arising from marriage and other legal regulations under Roman law all significantly imply positive legal solutions. Although the social position of a woman and her position in marriage was, in principle, poor, it changed for the better over time, as a result of the emergence and influence of Christianity, drastic changes in the economy, and the disappearance of patriarchal morality.

Keywords: *marriage, position of woman, concubinage, cum manu, sine manu, dowry.*

Literatura

1. Bogunović, M. (2012). Žena u rimskom pravu – subjekt ili objekt prava? *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, *Novi Sad*, *46* (2), str. 539–550
2. Bujuklić, Ž. (2007). *Forum Romanum, Rimska država, pravo religija i mitovi*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Javno preduzeće „Službeni glasnik"
3. Bujuklić, Ž. (2018). Rimsko pravo u doktorskim tezama Nikole Krstića iz 1854. godine. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, *66* (3), str. 31-56
4. Goody, J. (1990). The Oriental, the Ancient and the Primitive: Systems of Marriage and the Family in the Pre-industrial Societies of Eurasia. Cambridge University Press
5. Grubbs, J. E., Evans-Grubbs, J. A., & Evans, T. (2002). Women and the law in the Roman Empire: a sourcebook on marriage, divorce and widowhood. Psychology Press
6. Huseinspahic, A. (2011). Tutela mulierum i pravni položaj žene u starom vijeku. *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, (8), str. 201-234

7. Ignjatović, M. (2011). Da li rimski svadbeni običaji žive i danas?. *Godišnjak Fakulteta pravnih nauka*, *1*(1), str. 201-208
8. Jocić, L. (1990). Rimsko pravo, Novi Sad, KR Slavija
9. Malenica, A. (1995). Rimsko pravo, Novi Sad, Pravni fakultet u Novom Sadu
10. Martín, L. S. (2009). Fundamentos doctrinales en torno a la tutela mulierum: Naturaleza y esencia de la tutela mulierum. Revista General de Derecho Romano, (12), 21
11. Milošević, M. (2005). Rimsko pravo, Beograd, Nomos
12. Počuča, M. (2010). Porodično pravo. Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu
13. Stanimirović, V. (2006). Najstariji oblik rimskog braka. *Zbornik Matice srpske za klasične studije*, (8), str. 71-97
14. Stefanović, N. (2020). Patria potestas u rimskom pravu, *Kultura polisa*, *27* (41), str. 235-244
15. Stanojević, O. (2000). Rimsko pravo, Beograd, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
16. Stojčević, D. (1955). Rimsko pravo, Beograd, Naučna knjiga
17. Stojčević, D., Romac, A. (1971). Dicta et reulae iuris, Beograd, Savremena administracija
18. Stojčević, D. (1988). Rimsko privatno pravo, Beograd, Savremena administracija
19. Tellegen-Couperus, O. E. (1993). A short history of Roman law. Psychology Press.

Krnjaić Magdalena[*]

UDK: 341.63:347.965.42
Originalan naučni rad
DOI 10.5937/ptp2002048K
Primljen: 04.03.2020.
Odobren: 13.04.2020.
Strana: 48–62

KONVENCIJA UJEDINJENIH NACIJA O MEĐUNARODNIM SPORAZUMIMA O REŠAVANJU SPOROVA MEDIJACIJOM

REZIME: Konvencija UN o međunarodnim sporazumima o rešavanju sporova medijacijom je značajna, jer reguliše prekogranično izvršenje sporazuma postignutih u medijaciji i nastoji da obezbedi jedinstven, efikasan okvir za priznavanje i sprovođenje ovih sporazuma, kojima se rešavaju međunarodni trgovinski sporovi. Veliki je globalni značaj ove Konvencije, a na to, pre svega, ukazuje i potpisivanje Konvencije od strane tri zemlje sa najvećom svetskom ekonomijom SAD, Kine i Indije. Cilj ove Konvencije je da promoviše izvršenje međunarodnih ugovora koji proističu iz medijacije, na isti način kao što Njujorška konvencija o priznavanju i izvršenju stranih arbitražnih odluka olakšava priznavanje i izvršenje stranih arbitražnih odluka. Kako je Njujorška konvencija uredila oblast izvršenja stranih arbitražnih odluka, tako je medijacija u ovoj oblasti imala pravnu prazninu. Ovakva pravna praznina, onemogućavala je da zaživi prekogranična medijacija, što je upravo otklonila Singapurska konvencija. Kolika je ustvari potreba međunarodne ekonomije za ovakvim načinom rešavanja sporova, najbolji je pokazatelj broj država koje su je potpisale. Zbog toga će tema ovog rada biti pregled glavnih sadržaja Singapurske konvencije.

Ključne reči: *medijacija, Singapurska konvencija, međunarodni trgovinski sporovi*.

[*] Studentkinja doktorskih studija, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu,
e-mail: krnjaic.magdalena@gmail.com.

1. Uvod

Konvencija Ujedinjenih nacija o međunarodnim sporazumima o rešavanju sporova medijacijom, poznatija pod nazivom Singapurska konvencija[1], novi je multilateralni ugovor, koji ima za cilj da obezbedi jednoobrazan, efikasan okvir za priznavanje i izvršenje sporazuma proisteklih iz medijacije, kojima se rešavaju međunarodni komercijalni sporovi.[2] Rad na izradi Singapurske konvencije o medijaciji je pokrenula 2014. godine Druga radna grupa Komisije Ujedinjenih nacija za pravo međunarodne trgovine UNCITRAL.[3] Potreba da Druga radna grupa Komisije za međunarodno trgovinsko pravo napravi Singapursku konvenciju o medijaciji je nedostatak prekograničnog mehanizma za pravno dejstvo međunarodnih sporazuma nastalih putem medijacije. Konvenciju je odobrila i usvojila Generalna skupština Ujedinjenih nacija Rezolucijom 73/198, 20. decembra 2018. godine.[4] Ceremonija za potpisivanje Konvencije održana je u Singapuru 7. avgusta 2019. godine.[5]

Istorijski gledano, medijacija nije tako često korišćena za rešavanje međunarodnih komercijalnih sporova. Većina teoretičara je na stanovištu da je to posledica činjenice da, nakon što je postignut sporazum o rešavanju nekog međunarodnog spora putem medijcije, nije postojao sveobuhvatan pravni okvir za izvršenje ovakvih sporazuma. To bi dalje značilo da, ukoliko jedna od strana u takvom sporazumu odbije da ispuni neku obavezu na koju se sporazumom obavezala, druga ugovorna strana bi morala da pokrene novi postupak, za rešavanje istog pitanja, pred sudom ili arbitražom, kako bi druga strana ispunila neku od svojih obaveza iz sporazuma, a što iziskuje nove troškove i gubitak vremena.[6]

---

[1] United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation, New York, 2019. (2020 March 11). Preuzeto sa: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/singapore_convention_eng.pdf. Naziv „Singapurska konvencija“ povezan je sa činjenicom da je Singapur ponudio da bude lokacija na kojoj će se države sazvati radi ceremonije potpisivanja ugovora.

[2] Schnabel T. (2018). The Singapore Convention on Mediation: A Framework for the Cross-border Recognition and Enforcement of Mediated Settlement. (2020 March 15). Preuzeto sa: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3239527.

[3] Verbist H. (2018). Instruments on Enforcement of International Commercial Settlement Agreements Resulting from Mediation, Forum for International Conciliation and Arbitration, Brussels, pp. 3-4.

[4] United Nations, Report of the United Nations Commission on International Trade Law, Fifty-first session (25 June–13 July 2018). (2020 March 15). Preuzeto sa: https://uncitral.un.org/en/comm/sessions/51

[5] United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation, art. 11.

[6] Strong S. I. (2014). Beyond International Commercial Arbitration? The Promise of International Commercial Mediation, Washington University Journal of Law and Policy, (2020 March 08). Preuzeto sa: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2363149.

Svrha Singapurske konvencije je prvenstveno promocija medijacije kao alternativnog načina rešavanja sporova, ali i stvaranje jedinstvenog i efikasnog sistema za priznanje i izvršenje sporazuma postignutih u postupcima medijacije. Praktična inspiracija donošenja ove Konvencije je Njujorška konvencija o priznavanju i izvršenju stranih arbitražnih odluka iz 1958. godine. Baš kao što je Njujorška konvencija bila presudna za uspeh međunarodne arbitraže, očekuje se da će Singapurska konvencija učiniti medijaciju privlačnijom zahvaljujući posebnim i harmonizovanim pravilima, koja imaju za cilj da olakšaju i brže postignu primenu sporazuma proisteklih iz postupka medijacije.[7] Očekuje se da će ratifikacija, prihvatanje, odobrenje i pristupanje Singapurskoj konvenciji o medijaciji olakšati međunarodnu trgovinu i biti važan korak ka izgradnji globalnog trgovinskog sistema, ali i popularizaciji medijacije kao alternativnog načina rešavanja sporova.

2. Konvencija UN o međunarodnim sporazumima o rešavanju sporova medijacijom

2.1. Ideja, izrada, odobravanje i usvajanje Singapurske konvencije

Juna 2014. godine Vlada SAD podnela je formalni predlog UNCITRAL-u za izradu nove Konvencije o priznavanju i primeni međunarodnih sporazuma koji su nastali u postupku medijacije,[8] a nakon sagledavanja istorijskog razvoja i pravnog statusa međunarodne medijacije, njenim poređenjem sa međunarodnom trgovinskom arbitražom i sa međunarodnim privrednim sporovima. Istraživanjima koja su vođena je bio cilj da se utvrdi da li postoji potreba za reformom pravnog okvira međunarodne medijacije.[9]

Konačno, rad na izradi Singapurske konvencije o medijaciji je pokrenula 2014. godine Druga radna grupa Komisije Ujedinjenih nacija za pravo međunarodne trgovine UNCITRAL.[10] Singapursku konvenciju o medijaciji usvojila je Generalna skupština Ujedinjenih nacija 20. decembra 2019. godine.[11]

[7] Silvestri E. (2019). The Singapore convention on mediated settlement agreements: a new string to the bow of international mediation? (2020 March 10). Preuzeto sa: file:///E:/Konvencija%20o%20medijaciji,%20Singapur/2/44558-149863-1-PB.pdf.

[8] Proposal by the Government of the United States of America: Future Work for Working Group II, p. 9, U.N. Doc. A/CN.9/822. (2020 March 10). Preuzeto sa: https://undocs.org/en/A/CN.9/822.

[9] Strong S. I., op.cit.

[10] Verbist H., op. cit.

[11] United Nations, Report of the United Nations Commission on International Trade Law, Fifty-first session (25 June–13 July 2018). (2020 March 15). Preuzeto sa: https://uncitral.un.org/en/comm/sessions/51.

Od 7. avgusta 2019. godine Singapurska konvencija o medijaciji je otvorena za ratifikaciju. Ova konvencija stupa na snagu šest meseci nakon deponovanja trećeg instrumenta ratifikacije, prihvatanja, odobrenja i pristupanja.[12] Kada ratifikuje ovu konvenciju, svaka država, grupa država ili regionalna ekonomska integracija može predložiti izmenu[13] ove Konvencije generalnom sekretaru Ujedinjenih nacija ili određenu rezervu[14] u ratifikaciji, prihvatanju ili odobravanju Konvencije. Prihvatanje same Konvencije nije neopozivo, tj. bilo koja država, grupa država ili regionalna ekonomska integracija može se odreći Konvencije službenim pismenim obaveštenjem.[15] Otkazivanje se takođe može ograničiti na određene teritorijalne jedinice pravnog sistema nečlanice na koji se ova Konvencija odnosi. Zbog prednosti koje nudi Singapurska konvencija o medijaciji očekuje se unapređenje u međunarodnom poslovanju Republike Srbije, koja je i sama potpisnica Konvencije.

2.2. Polje primene Konvencije

Singapurska konvencija o medijaciji se u suštini odnosi na sporazume koji su u trenutku zaključivanja bili međunarodni, koji su rezultat postupka medijacije i koje su strane zaključile u pisanom obliku radi rešavanja komercijalnih sporova.[16] Bitno je naglasiti da sporazume sa napred navedenim karakteristikama, na koje se odnosi Singapurska konvencija, ne treba mešati sa međunarodnim sporazumima, koji predstavljaju izvor međunarodnog javnog prava, a koji se međusobno razlikuju po subjektima koji ih zaključuju, po predmetu na koji se sporazum odnosi, ali i po pravnoj snazi sporazuma. Međunarodni sporazum koji predstavlja izvor međunarodnog prava je svaki ugovor sklopljen između dvaju ili više subjekata međunarodnog prava, koji je uređen međunarodnim pravom, bilo da je sadržan u jednoj ispravi ili više međusobno povezanih isprava, bez obzira na njegov poseban naziv. Svaki međunarodni sporazum, ratifikovan, odnosno potvrđen od strane zakonodavnih tela država ugovornica, po svojoj pravnoj snazi je iznad zakona i podzakonskih akata, što nije slučaj i sa međunarodnim sporazumima koji su predmet Singapurske konvecije, koji deluju inter partes.

---

[12] United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation, art. 14.
[13] Ibid, art. 15.
[14] Ibid, art. 8.
[15] Ibid, art. 16.
[16] O'Neill J. (2018). The new Singapore Convention: will it be the New York Convention for mediation? (2020 March 10). Preuzeto sa: http://disputeresolutionblog.practicallaw.com/the-new-singapore-convention-will-it-be-the-new-york-convention-for-mediation/.

Obim primene konvencije je ograničen na komercijalne sporove. U članu prvom, stavom drugim i trećim, Singapurske konvencije o medijaciji predviđena su isključenja i propisano je da se Konvencija ne primenjuje na sporove iz domena porodičnog prava, naslednog prava, radnog prava i sporove koji proizilaze iz transakcija za lične, porodične ili domaćinske svrhe.[17] Dalje, ostala isključenja odnose se na sporazume koji se mogu izvršiti kao presude ili kao arbitražne presude, kao i na sporazume koje je odobrio sud ili su postignuti u toku sudskog postupka.[18] Ovde se vidi da Singapurska konvencija o medijaciji ne derogira odredbe Njujorške konvencije o priznavanju i izvršenju arbitražnih presuda, kao ni odredbe Haških konvencija o međunarodnom privatnom pravu.

Dakle, da bi se Konvencija mogla primeniti, neophodno je da budu ispunjeni sledeći uslovi: (1) da se sporazumom rešava komercijalni spor,[19] (2) da je spor međunarodni,[20] (3) da je zaključen u pisanom obliku (može biti „snimljen u bilo kojoj formi", uključujući u elektronsku formu),[21] (4) da je potpisan od strane stranaka[22] i (5) da je rezultat postupka medijacije.[23]

Što se tiče prvog uslova koji je utvrđen Konvencijom, da sporazum rešava komercijalne sporove, Singapurska konvencija ne nudi definiciju komercijalnih sporova, te je većina teoretičara na stanovištu da ih treba široko tumačiti. Pod komercijalnim sporovima podrazumevaju se uglavnom sporovi o investicijama, građevinarstvu i korišćenju prirodnih resursa.[24]

Međunarodnost znači da u trenutku zaključivanja sporazuma najmanje dve strane imaju mesto poslovanja u različitim zemljama ili da se njihovi sporazumi odnose na druge države.[25] Ovaj zahtev je u osnovi povezan sa poslovnim sedištima stranaka, koja moraju biti locirana u različitim državama. Međunarodnost sporazuma o medijaciji treba da se utvrdi analizom sukoba zakona strana i njihovih mesta poslovanja koja moraju biti u različitim zemljama, što je u biti podložno razmatranju dva faktora: (1) država u kojoj se značajan deo obaveze iz sporazuma o medijaciji

[17] United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation, art. 1.
[18] Ibid.
[19] Ibid, art. 1(1).
[20] Ibid.
[21] Ibid, art. 2 (2).
[22] Ibid, art. 4 (2).
[23] Ibid, art. 4 (1).
[24] Schnabel T., op.cit.
[25] Claxton M. J., (2019). The Singapore Convention: Mediation in a New York State of Mind. (2020 February 20). Preuzeto sa: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3416116.

izvršavaju i (2) država sa kojom je predmet sporazuma o medijaciji najuže povezan.[26]

Singapurska konvencija o medijaciji zahteva da sporazum bude u pisanom obliku i potpisan od strane stranaka kako bi se ispunio određeni nivo sigurnosti i formalnosti kako bi se steklo poverenje u efekat odluke, i naravno da bi se izbegla mogućnost zloupotrebe, ako bude zaključen samo u usmenom obliku. Pismeni obrazac je važan kako bi se olakšalo, ako je potrebno, dokazivanje sadržaja sporazuma o posredovanju. Konvencija ne isključuje mogućnost da sporazum o medijaciji strane zaključe elektronskim putem, razmenom imejlova. Za razliku od prethodno analiziranih zahteva, ovaj zahtev se odnosi na formalne karakteristike sporazuma. Pre svega, sporazum mora biti „pismeno", ali uslov pismenog obrasca je ispunjen ako je sadržaj sporazuma „snimljen u bilo kojem obliku", uključujući savremene IT uređaje, pod uslovom da su „informacije sadržane u njemu dostupne" kako bi se kasnije mogle koristiti.[27] Potrebni su potpisi strana i posrednika. Ako je sporazum zabeležen na elektronskom dokumentu, utvrđuju se posebna pravila kako bi se garantovalo da je elektronska komunikacija pouzdana i odgovarajuća, uzimajući u obzir okolnosti slučaja.[28]

Poslednji, ali ne i najmanje bitan uslov je da sporazum mora biti rezultat uspešnog postupka medijacije. Singapurska konvencija, u članu 2, odeljaku 3 nudi definiciju medijacije/posredovanja koja je u skladu sa definicijama koje se mogu naći u drugim međunarodnim pravnim instrumentima, kao što su Model zakona UNCITRAL o međunarodnom komercijalnom posredovanju, ili Direktiva EU 2008/52 / EC o određenom aspektu posredovanja u građanskim i trgovačkim pitanjima.[29] Medijacija je široko definisana u čl. 2 (3) kao „postupak, bez obzira na upotrebljeni izraz ili osnovu na kojoj se proces sprovodi, pri čemu strane pokušavaju da postignu sporazumno rešenje spora uz pomoć treće osobe ili osoba, a koje nemaju ovlašćenje da stranama u sporu nametnu rešenje."[30] To bi moglo uključivati medijaciju/posredovanje, mirenje

[26] Nwoye I. S. (2019). A Review of The United Nations Convention On International Settlement Agreements Resulting From Mediation. (2020 March 15). Preuzeto sa: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3434885 .

[27] United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation, art. 2(2).

[28] Ibid, art. 4.

[29] Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. (2020 March 12). Preuzeto sa: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32008L0052 .

[30] United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation, art. 2 (3).

i gotovo svaki oblik alternativnog rešavanja sporova.[31] Zajednički element svih datih definicija je beznačajnost imena kojim se zove postupak, a kojem su strane pribegle za postizanje sporazuma koji predstavlja „prijateljsko rešenje“[32] spora. Čini se da ova karakteristika jasno daje do znanja da je najvažnije prisustvo treće nezainteresovane osobe, čija bi pomoć bila potrebna da se stranke približe kako bi mirno rešile svoj spor. Član 2 (3) Singapurske konvencije, definiše medijaciju i njenu suštinu, ali ne pominje nepristrasnost posrednika. Važno je naglasiti da Singapurska konvencija ne zauzima nikakvo stanovište o izvoru medijacije. Drugim rečima, strane su se možda dobrovoljno odlučile da posegnu za medijacijom umesto da pokrenu parnični postupak ili je pokušaj medijacije bio obavezan jer je to bilo predviđeno zakonskim pravilom ili naloženo od strane suda ili arbitražnog suda. O ovom pitanju, o kojem se raspravlja u Evropskoj uniji, gde neke države članice veruju da je jedini način da ubede pojedince da pribegnu medijaciji, taj da ona bude obavezna, a što se ne ističe se u Konvenciji. Međutim, u drugom pitanju tekst Konvencije je nepokolebljiv: predviđa da se „treće lice“ koje pomaže stranci kvalifikuje kao posrednik/medijator, s tim što je lišen ovlašćenja „da nameće rešenje stranama u sporu“.[33] U kontekstu Konvencije, naglasak je na nedostatku sudske vlasti u rukama medijatora/posrednika, dok pitanje da li je dozvoljeno stranama da predlože rešenje svog spora, nije posebno rešeno.

2.3. Režim izvršenja sporazuma

Osnovno načelo Singapurske konvencije o medijaciji je da je svaka strana Konvencije dužna da izvrši sporazum postignut u postupku medijacije u skladu sa svojim zakonom, ali i u skladu sa uslovima predviđenim Singapurskom konvencijom o medijaciji.[34] Strana koja se oslanja na sporazum o medijaciji kojim je rešen međunarodni komercijalni spor i spremna je da ga sprovede u državi koja je potpisnica Singapurske konvencije, može se obratiti sudu ili bilo kom drugom „nadležnom organu“ u skladu sa zakonom koji je na snazi u toj državi.[35] Prema članu 3 (1), svaka strana Konvencije obezbediće sprovođenje „u skladu sa svojim zakonom i pod uslovima utvrđenim u

[31] Schnabel T., op. cit.
[32] United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation, art. 2(3), Article 3(a) EU Directive.
[33] United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation, art. 2(3).
[34] Ibid., art 3.
[35] Silvestri E., op. cit.

Konvenciji".[36] Nadležni organ kome je podnet zahtev za izvršenje sporazuma proisteklim iz medijacije, može da zahteva njegov prevod ili dostavljanje dokumenata kojim se dokazuje da su ispunjeni uslovi iz Singapurske konvencije. Međutim, oslanjanje na ove odredbe ne sme se zloupotrebljavati, u smislu da se nametnu dodatne formalnosti u cilju usporavanja postupka priznavanja i sprovođenja sporazuma proisteklim iz medijacije jer bi to bilo u suprotnosti sa samom svrhom Konvencije i njenim ciljem da obezbedi jedinstven i direktan mehanizam za sprovođenje ovih sporazuma.

U pravnom smislu možemo reći da Konvencija stvara dve glavne obaveze prema državi koja odluči da bude potpisnica Konvencije. Prva obaveza je priznavanje dokumenta tj. sporazuma koji ispunjava uslove sadržane u Konvenciji i koji je u njenom delokrugu. Druga obaveza je izvršenje tog međunarodnog sporazuma kojim se rešava komercijalni spor, a u skladu sa pravilima procedure izvršenja odgovarajuće zemlje, tj. one zemlje u kojoj je postupak pokrenut.[37] To znači da će sud ili drugi nadležni organ zemlje koja je potpisnica Konvencije neki dokument morati smatrati sporazumom proisteklim iz medijacije, ako takav dokument ispunjava uslove utvrđene Konvencijom i taj sud, odnosno nadležni organ će morati da sprovede sporazum u skladu sa proceduralnim pravilima te zemlje.

Uz to, član 3 (2) Konvencije određuje da „ako se pokrene spor u vezi s pitanjem za koje strana tvrdi da je već rešen sporazumom o nagodbi ..."[38], sudovi zemlje potpisnice Konvencije moraju dozvoliti jednoj od strana da se pozove na sporazum i da dokaže da je stvar već rešena. Time se sprečava situacija da se dva puta sprovodi isti postupak u stvari u kojoj su stranke već medijacijom rešile sporno pitanje i potpisale sporazum. To dalje znači da, nakon što stranke postignu sporazum putem medijacije o nekom pitanju, takve stranke neće biti u mogućnosti da raspravljaju o istoj stvari na primer pred sudom.[39] Konvencija daje ovim sporazumima status *res judicata*, tj. status presuđene stvari isti kao što imaju i sudska ili arbitražna presuda, a što ima za posledicu aktiviranje drugog načela *ne bis in idem*, čime se sprečava da stranke ponovo raspravljaju o predmetu koji je već rešen.

---

[36] United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation, art 3 (1).

[37] Callejas P.F., (2019). The Singapore convention on mediation: what everyone should know about it, Universitat de Barcelona (2020 February 25). Preuzeto sa: http://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/145141/1/tfm_felipe_pavan_callejas.pdf .

[38] United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation, art. 3(2).

[39] Callejas P.F., op.cit.

Iako Konvencija ne propisuje određeni postupak medijacije, strana koja traži priznanje sporazuma mora, prema članu 4 Konvencije, da dostavi nadležnom organu države u kojoj se traži priznanje i izvršenje sporazuma proisteklim iz medijacije sledeće: potpisan sporazum i dokaz da je sporazum rezultat postupka medijacije. Drugi navedeni uslov se može ispuniti ukoliko stranka dostavi sporazum na kome postoji i potpis posrednika tj. medijatora, potvrdom posrednika da je spor rešen posredovanjem, potvrdom institucije koja se bavi posredovanjem da je spor rešen u ovom postupku ili bilo kojim drugim dokazom koji je prihvatljiv postupajućem nadležnom organu.[40] Vrlo je zbunjujuće primetiti da se od stranke očekuje da dokaže da je sporazum rezultat postupka medijacije, dok nije potreban dokaz koji bi pokazao da je sporazum komercijalni i, pre svega, međunarodni. Sud ili „nadležni organ" je dužan da prizna i sprovede sporazum, osim ako stranka protiv koje se traži izvršenje dokaže da postoji jedan ili više razloga za odbijanje. Neki teoretičari su stanovišta da se sporazumi iz domena Singapurske konvencije mogu koristiti i kao „mač" i kao „štit": „efekat mača" je puka činjenica da strana koja je zainteresovana za priznanje i izvršenje sporazuma može isto i dobiti, bez nekih posebnih formalnosti, dok je efekat „štita" činjenica da je stranci omogućeno da se pozove na sporazum kako bi dokazala da je spor rešen, ukoliko druga strana pokuša ponovo da pokrene sudski postupak o istoj stvari.[41] U članu 5 Konvencije, propisano je niz situacija u kojima sud ili nadležni organ države potpisnice Konvencije može da odbije priznanje i izvršenje sporazuma, ukoliko se stranka pozove na njih. Ukoliko je dokazano da postoji bar jedna od situacija navedenih u članu 5, sud odnosno nadležni organ, nema obavezu da prizna i/ili izvrši sporazum. Pored toga, ako sporazum ne ispunjava uslove utvrđene Konvencijom i/ili ne odgovara obimu Konvencije, takav sporazum takođe neće biti priznat, odnosno neće biti sprovedeno izvršenje.

Član 5 (1) propisuje razloge zbog kojih sud može odbiti priznanje i/ili izvršenje (dozvoljavaju, ali ne zahtevaju od suda):

1) Nesposobnost jedne od stranaka u postupku,
2) Sporazum je ništav, nevažeći ili nemoguć, prema važećem zakonu države u kojoj se traži priznanje/izvršenje, nije obavezujući ili nije konačan, ili je naknadno modifikovan;
3) Obaveze iz sporazuma - su izvršene ili nisu jasne ili razumljive;

[40] United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation, art. 4.

[41] Reed L. (2019). Ultima Thule: Prospects for International Commercial Mediation, NUS Centre for International Law, (2020 March 18). Preuzeto sa: http://cil.nus.edu.sg/library/

4) Priznanje/izvršenje bi bilo u suprotnosti sa uslovima sporazuma, kao na primer u slučaju da su se strane složile, da se moraju obratiti posredniku pre nego što pred sudom ili drugim nadležnim organom zatraže pomoć, ili situacija u kojoj su se strane složile da ne žele da se Konvencija primenjuje na njihov sporazum[42];
5) Posrednik je ozbiljno prekršio standarde koji se primenjuju na posrednika ili posredovanje;
6) Posrednik nije otkrio strankama neke okolnosti koje bi dovele do opravdane sumnje u njegovu nepristrasnost ili nezavisnost.[43]

Dalje čl. 5 (2), propisuje da priznanje ili izvršenje sporazuma može biti odbijeno, ako bi bilo protivno javnoj politici države u kojoj se isto traži ili ako predmet spora nije podoban da se reši medijacijom prema zakonu te zemlje.[44] Definicija javne politike može varirati od zemlje do zemlje i obično nije nešto što je zakonom definisano, već je pravni standard. Ako se napravi analiza razloga koje Singapurska konvencija uređuje kao uslove za odbijanje izvršenja sporazuma, može se primetiti da su stvoreni u duhu, odnosno pod uticajem razloga za odbijanje priznavanja i sprovođenja arbitražne presude koje je propisala Njujorška konvencija o priznavanju i izvršenju stranih arbitražnih odluka. Ovde se vidi da ambicija Njujorške konvencije i Singapurske konvencije da postoje kao međusobno komplementarni instituti koji se međusobno ne isključuju, već se međusobno dopunjuju, a sve u cilju stvaranja jedinstvenog tržišta.[45]

Dalje, Konvencija članom 6 daje diskreciono pravo sudu ili drugom „nadležnom organu“ države potpisnice u kojoj se traži izvršenje da odloži postupak i odredi obezbeđenje kada presuda drugog suda ili arbitražna presuda mogu uticati na njegovu odluku da odobri ili odbije izvršenje.[46] Dakle, član 6. Singapurske konvencije se posebno bavi paralelnim izvršnim postupkom. Postavlja se logično pitanje da li postoji osnov za odbijanje izvršenja prema Singapurskoj konvenciji koji je sadržan u članu 6. Dakle, član 6. izričito se odnosi na odlaganje i sigurnost, tačnije na osnovu njega se donosi stvarna odluka o tome da li će se odlaganje postupka priznanja ili nastavak rasprave

[42] Callejas P.F., op.cit.
[43] United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation, art. 5 (1).
[44] Ibid, art. 5 (2).
[45] Стоилева З., Ѓоргиева Д. (2018). Сингапурската конвенција: нов предизвик во медијацијата, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ Скопје, (2020 February 25). Preuzeto sa: file:///C:/Users/Ljubica/Downloads/3301-265-5626-2-10-20191126%20(2).pdf .
[46] United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation, art. 6.

regulisati pravilima međunarodnog prava i proceduralnim pravilima suda koji je primio zahtev. Ipak, praktični efekat člana 6 nije jasan iz čitanja njegovih uslova. Pravo pitanje koje se ovde postavlja je šta može učiniti sud koji je odložio postupak, a u slučaju da je stranka, pred drugim sudom, uspela da ospori izvršivost zaključenog sporazuma, pozivajući se na uslove iz člana 5 Konvencije?[47] Ovo bi se trebalo ograničiti na sporazume kojima je odbijeno izvršenje, a iz razloga navenih u članu 5(1) Konvencije. Treba naglasiti da se predložena odbrana ne bi odnosila na sporazume, koji se nisu mogli izvršiti, a iz razloga navedenih u čl. 5(2) Konvencije, odnosno iz razloga što su u suprotnosti sa javnom politikom države u kojoj se traži izvršenje, odnosno zato što je reč o spornom pitanju koje se prema zakonima te države ne može rešiti u postupku medijacije. Moguće je da se sporazum izvrši u jednoj državi, ali sudovi druge da odbiju izvršenje iz razloga javne politike.

2.4. Ostale odredbe

Prema članu 8 država može dati jednu ili dve izjave koje značajno ograničavaju primenu Konvencije. Potpisnice Konvencije slobodne su da izjavljuju ili daju rezerve koje se mogu povući u bilo kojem trenutku.[48] Kao i mnogi ugovori, Singapurska konvencija dopušta državama da usvoje konvenciju, ograničavajući njenu primenjivost u okolnostima utvrđenim u ugovoru. Član 8 Konvencije dozvoljava dve stvari: (1) da se Konvencija neće primeniti na sporazume koje zaključuje država ili vlada (kao i svako lice koje deluje u njihovo ime) ili (2) da će Konvencija biti primenljiva na sporazum u meri u kojoj su se strane sporazuma izričito složile. Za prvu rezervu, važno je napomenuti da se to ne odnosi na državne kompanije.[49] Ukoliko se neka država odluči da stavi drugu rezervu, onda će se Konvencija primenjivati na ove sporazume samo ukoliko se stranke izričito o tome izjasne u sporazumu[50]. Rezerve date u trenutku potpisivanja podležu potvrđivanju nakon ratifikacije, prihvatanja ili odobrenja i to će stupiti na snagu istovremeno sa stupanjem na snagu Konvencije u odnosu na ugovornu stranu Konvencije.[51]

[47] Chong S., Alexander N., (2019). An implied ground for refusal to enforce iMSAs under the Singapore convention on mediation: The effect of Article 6, Singapore Management University Institutional Knowledge at Singapore Management University. (2020 February 25). Preuzeto sa:https://ink.library.smu.edu.sg/sol_research.

[48] United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation, art. 8.

[49] Schnabel T., op.cit.

[50] Ibid.

[51] Nwoye I.S., op.cit.

Još dve odredbe su vredne pomena. Član 12 omogućava organizacijama za regionalnu ekonomsku integraciju da potpišu Singapursku konvenciju, preuzimajući prava i preuzimajući obaveze ugovorne strane, u meri u kojoj je ta organizacija nadležna u pitanjima koja reguliše Konvencija.[52] Konačno, član 13 govori o problemu nesjedinjenih pravnih sistema. Naime, države potpisnice koje uključuju brojne teritorijalne jedinice podložne različitim zakonskim sistemima: ove države moći će da izjavljuju da će se Singapurska konvencija primenjivati na sve njene teritorijalne jedinice, ili samo na jednu ili više jedinica[53].

3. Zaključak

Iako je arbitraža i dalje preferirani metod za rešavanje međunarodnih trgovinskih sporova, a iz razloga što se sa lakoćom izvršavaju arbitražne presude gotovo širom sveta zahvaljujući Njujorškoj konvenciji, koja je jedan od najuspešnijih međunarodnih ugovora, čini se da će i međunarodni sporazumi proistekli iz postupka medijacije vrlo brzo dostići ovaj nivo usvajanjem i ratifikacijom Singapurske konvencije. Visoki troškovi međunarodne arbitraže i dalje su nedostatak, ali i presuda, koja za jednu stranu predstavlja pobedu, a za drugu gubitak, što će u najvećem broju slučajeva odgovoriti strane od dalje saradnje. Suprotno tome, medijacija, prema preambuli Singapurske konvencije, donosi značajne koristi, poput smanjenja slučajeva kada spor dovodi do raskida komercijalnog odnosa, olakšavanja administracije međunarodnih transakcija od strane komercijalnih stranaka i stvaranja ušteda u vremenu i smanjenje troškova. Veoma je bitno naglasiti da rešavanje spora medijacijom omogućava stranama da održavaju pozitivne odnose, kako bi nastavile ugovorni aranžman ili buduće projekte ili investicije. Ako se ovaj cilj postigne, međunarodna medijacija će nesumnjivo postati žestok konkurent arbitraži. Kako sve više zemalja ratifikuje konvenciju i usvaja zakone o medijaciji, sve veći broj strana će postati svestan koristi od rešavanja svojih sporova medijacijom. Singapurska konvencija, trebalo bi da stvori usaglašeni i efikasan sistem za priznavanje i sprovođenje sporazuma sklopljenih u postupku medijacije koji prevazilaze određene međunarodne trgovinske sporove. Konvencija će dodeliti novi status sporazumima proisteklim iz medijacije, jer pretvara privatni ugovor u instrument koji može da cirkuliše unutar pravno obavezujućeg međunarodnog okvira, što će u konačnom dovesti do popularizacije

[52] United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation, art. 12.
[53] Ibid, art. 13.

rešavanja međunarodnih trgovinskih sporova putem medijacije, ali i u značajnoj meri olakšati međunarodno poslovanje.

Krnjaić Magdalena
A doctoral candidate, the Faculty of Law of the University in Niš

THE UNITED NATIONS CONVENTION ON THE INTERNATIONAL AGREEMENTS OF SOLVING DISPUTES THROUGH MEDIATION

A b s t r a c t

The United Nations Convention on International Agreements resulting from Mediation is significant because it regulates the cross-border enforcement of agreements reached in mediation and seeks to provide a single, effective framework for the recognition and enforcement of these agreements, which resolve international trade disputes. The global importance of this Convention is of a great importance, which is indicated by signing the Convention by three countries with the largest world economy: the USA, China and India. The purpose of this Convention is to promote the enforcement of international agreements arising from mediation, in the same way as the New York Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitrary Decisions facilitates the recognition and enforcement of foreign arbitrary decisions. As the New York Convention regulated the field of enforcement of foreign arbitrary decisions, mediation in this field had a legal void. Such a legal void made cross-border mediation impossible, which the Singapore Convention eliminated. The number of countries signatories is the best indicator of the actual need of the international economy for this type of dispute resolution. Therefore, the topic of this paper will be an overview of the main contents of the Singapore Convention.

Keywords: *mediation, the Singapore Convention, international trade disputes.*

Literatura

1. Claxton M. J. (2019). The Singapore Convention: Mediation in a New York State of Mind. Preuzeto sa: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3416116
2. Chong S., Alexander N. (2019). An implied ground for refusal to enforce iMSAs under the Singapore convention on mediation: The effect of Article 6, Singapore Management University, Institutional Knowledge at Singapore Management University. Preuzeto sa:https://ink.library.smu.edu.sg/sol_research
3. Callejas P. F. (2019). The The Singapore Convention On Mediation: What Everyone Should know About It Universitat de Barcelona, Preuzeto sa: http://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/145141/1/tfm_felipe_pavan_callejas.pdf
4. Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. Preuzeto sa: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32008L0052
5. Nwoye I. S. (2019). A Review of The United Nations Convention On International Settlement Agreements Resulting From Mediation. Preuzeto sa: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3434885
6. O'Neill J. (2018). The new Singapore Convention: will it be the New York Convention for mediation? Preuzeto sa: http://disputeresolutionblog.practicallaw.com/the-new-singapore-convention-will-it-be-the-new-york-convention-for-mediation/
7. Proposal by the Government of the United States of America: Future Work for Working Group II, p. 9, U.N. Doc. A/CN.9/822. Preuzeto sa: https://undocs.org/en/A/CN.9/822
8. Rutledge B. P., Larsen M. K. (2019). Singapore Convention Presents an Opportunity for Georgia in Mediation, University of Georgia. Preuzeto sa: https://digitalcommons.law.uga.edu/fac_pm/311/
9. Reed L., (2019). Ultima Thule: Prospects for International Commercial Mediation, NUS Centre for International Law. Preuzeto sa: http://cil.nus.edu.sg/library/
10. Schnabel T. (2018). The Singapore Convention on Mediation: A Framework for the Cross-border Recognition and Enforcement of Mediated Settlement. Preuzeto sa: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3239527

11. Strong S. I., (2014). Beyond International Commercial Arbitration? The Promise of International Commercial Mediation, *Washington University Journal of Law and Policy,* Preuzeto sa: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2363149
12. Silvestri E., (2019). The Singapore Convention on Madiated Settlement Agreements: A New String to the bow of International Mediation? Preuzeto sa: file:///E:/Konvencija%20o%20medijaciji,%20Singapur/2/44558-149863-1-PB.pdf
13. Стоилева З., Ѓоргиева Д., (2018). Сингапурската Конвенција: нов предизвик во медијацијата, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ Скопје. Preuzeto sa: file:///C:/Users/Ljubica/Downloads/3301-265-5626-2-10-20191126%20(2).pdf
14. United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation, New York, 2019. Preuzeto sa: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/singapore_convention_eng.pdf
15. United Nations, Report of the United Nations Commission on International Trade Law, Fifty-first session (25 June–13 July 2018). Preuzeto sa: https://uncitral.un.org/en/comm/sessions/51
16. Verbist H., (2018). Instruments on Enforcement of International Commercial Settlement Agreements Resulting from Mediation, Forum for International Conciliation and Arbitration, Brussels

Bjelajac Đ. Željko[*]
Vesić Lj. Slavimir[**]

UDK: 004.056:007
Pregledni rad
DOI 10.5937/ptp2002063B
Primljen: 20.03.2020.
Odobren: 06.04.2020.
Strana: 63–76

BEZBEDNOST INFORMACIONIH SISTEMA

REZIME: U savremenim uslovima poslovanja organizacije ostvaruju svoje misije, vizije i ciljeve upotrebom informacionih sistema. Oni im omogućavaju razmenu podataka, informacija i znanja sa promenljivim okruženjem, nesmetano obavljanje dnevnih aktivnosti, kao i stvaranje osnove za donošenje strateških odluka. Kako se novi modaliteti ugrožavanja bezbednosti informacionih sistema pojavljuju usled promenljivog nebezbednog okruženja i pretnji koje vrebaju iz sajber prostora, potrebno je obratiti pažnju na iste i adekvatno reagovati, pošto nije više u pitanju samo ranjivost informatičko-komunikacione infrastrukture i informacija, već i ljudskog života. U samoj bezbednosti informacionih sistema, pored tehnički mera zaštite koje se sprovode u skladu sa definisanom politikom bezbednosti, potrebno je obratiti pažnju i na ljudski faktor i svest o bezbednosti, kao najslabiju kariku i delovati kako bi se pretnje svele na najmanju moguću meru.

Ključne reči: *informacioni sistemi, bezbednost, sajber bezbednost, ljudski faktor*

[*] Prof. dr, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, e-mail: zdjbjelajac@gmail.com
[**] Doktorand, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment, Univerziteta Privredna akademija u Novom Sadu, e-mail: vesic.slavimir.@gmail.com

Uvod

Savremeno poslovno okruženje u kojem organizacije ostvaruju svoje ciljeve, odlikuje se velikim brojem interakcija među učesnicima. Glavni faktori okruženja koji utiču na organizaciju mogu se grupisati u tri međusobno povezane celine:[1] specifično okruženje koga čine odnosi sa zaposlenim, trenutnim i budućim, odnosi sa kupcima i dobavljačima, kao i konkurencija, opšte okruženje kojeg čine ekonomski faktori, tehnologija, pravni okvir i javno mnjenje i fizičko okruženje koga čine lokacija i vreme.

Informacioni sistemi kao modeli stvarnih sistema imaju za cilj da sa takvim okruženjem omoguće organizaciji da održi veze putem razmene podataka, informacija i znanja, uz nesmetano obavljanje dnevnih operacija, kao i da omoguće dovoljno dobru osnovu za donošenje strateških odluka. Samo okruženje u kojem organizacija ostvaruje pomenute interakcije je nebezbedno, a pri tome postoje i mogućnosti internih pretnji, a sve to zajedno dovodi do toga da se problem bezbednosti jedne organizacije projektuje i na njen model, tj. informacioni sistem. Zbog toga je i potrebno sprovesti odgovarajući pristup po pitanju bezbednosti informacionog sistema organizacije, i time stvoriti mogućnost za ostvarenje njene misije, vizije i ciljeva. Takođe, potrebno je reći da taj proces nije jednokratan, već se kontinuirano odvija iz razloga što mnogi ranije pomenuti elementi okruženja organizacije, a time i njenog informacionog sistema se neprekidno menjaju, pa time i dinamika i nivoi pretnji kojim su izloženi.

Računarski zasnovan informacioni sistem čine hardver, softver, baze podataka, mreže, ljudi i procedure, podešeni za skupljanje, manipulisanje, skladištenje i procesiranje podataka u informacije.[2] Svi ovi elementi informacionog sistema imaju svoje ranjivosti pa je potrebno na sistematičan način pristupiti njihovoj zaštiti i prema pristupu grupe autora definisati zahteve u pogledu informacione sigurnosti, koja se može razmotriti sa tri aspekta: sigurnosni napad, sigurnosni mehanizam i sigurnosna usluga.[3]

Sa napretkom tehnologije i potrebe za sve većom efikasnošću, umrežavanjem i interakcijom sa okolinom određeni sistemi, su prevazišli granice pojedinačnog sistema i ukrupnjavaju se u veće sisteme što dovodi do toga da imamo značajno drugačije interne i eksterne odnose u tom novom tzv. sistemu

[1] Bocij, P., Greasley, A., Hickie, S. (2015). Business Information Systems, 5th ed, Pearson, p. 17.
[2] Stair, R., Reynolds, G. (2017). Principles of Information Systems, Cengage Learning, p. 6.
[3] Pleskonjić, D. et al., (2006). Sigurnost računarskih mreža. Beograd, Viša elektrotehnička škola u Beogradu, str. 2.

sistema (*engl. System of Systems, SOS*). Prema ISO/IEC/IEEE 21839:2019 sistem sistema je skup sistema ili sistemskih elemenata koji međusobno interaguju da bi obezbedili jedinstvenu sposobnost, koju ni jedan od sistema koji ga čini ne može samostalno da izvrši.[4] Sastavni sistemi mogu biti deo jednog ili više SOS, gde je svaki od njih sistem za sebe sa svojim razvojem, ciljevima, resursima i upravljanjem, a pri tome i sarađuje da bi omogućio jedinstvene sposobnosti SOS. Oni su deo današnje Industrije 4.0 oličene u velikom broju sajber-fizičkih sistema (*engl. cyber-physical systems*) i internetu stvari (*engl. Internet of things, IoT*). Obzirom da su pomenuti sistemi i tehnologije često deo kritične infrastrukture, jasno je da se bezbednost informacionih sistema značajno menja, proširuje i komplikuje u skladu sa pomenutim napretkom i da se ona prostire od nivoa pojedinca do zajednice i države.

Definisanje pojma bezbednosti informacionih sistema

Pojam bezbednosti informacionih sistema, nije jednostavno jednoznačno definisati, prvenstveno zbog mnogih višestrukih odnosa između bezbednosti i njemu sličnih pojmova, kao i sve većoj složenošću promenljivog okruženja u kojem jedan informacioni sistem organizacije deluje. U različitim jezicima koristi se jedan ili više različitih pojmova za bezbednost. Tako npr. Đukić[5] navodi da se u engleskom jeziku koriste pojmovi: *security* i *safety*. *Security* se više upotrebljava u kontekstima vezanim za nacionalnu bezbednost (*engl. national security*), dok je *safety* „sposobnost delovanja kako ne bi došlo do nepoželjne situacije“. Na osnovu sprovedene sematičko-leksikografske analize, Ilić[6] zaključuje da se bezbednost u srpskom jeziku upotrebljava da označi stanje nekog subjekta (pojedinca, grupe ljudi, zajednice, institucije) koje je obeleženo odsustvom nevolja, briga, nesreća, opasnosti i drugih zala i da je njemu najsličniji pojam sigurnosti, ali da nije potpun sinonim.

U kontekstu sigurnosti računarskih mreža, Pleskonjić[7] i ostali ukazuju da je bezbednost apstraktan model, dok je sigurnost aktuelna implementacija. Pri tome, siguran sistem korespondira modelu koji je bezbedan u odnosu na sva prava, ali model bezbedan u odnosu na sva prava ne garantuje siguran sistem.

[4] Henshaw, M., Dahmann, J., Lawson, B. (2019). Systems of Systems (SoS). Preuzeto sa: https://www.sebokwiki.org/wiki/Systems_of_Systems_(SoS).

[5] Đukić, S. (2017). Osnove i sistem bezbednosti u strategiji nacionalne bezbednosti. *Vojno delo, 69* (7), str. 105.

[6] Ilić, P. (2011). Semantičko-leksikografski aspekti pojma bezbednosti. *Vojno delo, 63* (3), 85-99.

[7] Pleskonjić, D. et al., op. cit. str. 29.

Prema Bourgeois[8] fundamentalni koncepti bezbednosti informacionih sistema su vezani za informacionu bezbednost[9] (*engl. information security*), koja je opisana preko tri karakteristike: poverljivost (*engl. confidentiality),* integritet (*engl. integrity*) i rapoloživost (*engl. availability*) koje se nazivaju „trougao" ili „trojstvo" ili „trijada" sigurnosti. Prilikom zaštite informacije, želimo da ograničimo pristup onima kojima je dozvoljeno da informaciju vide, a svima ostalima da onemogućimo njen sadržaj i to je suštuna poverljivosti. Integritet osigurava da informacija stvarno predstavlja njeno nameravano značenje i da nije izmenjena, slučajno ili namerno. Raspoloživost označava da se informaciji može pristupiti i da se ona može izmeniti od strane bilo koga koji je autorizovan da to uradi u odgovarajućem vremenskom okviru.

U cilju da jasno definiše pojam sajber bezbednosti, von Solms[10] ukazuje na razlike koje postoje u pojmovima informacione bezbednosti (*engl. information security*), bezbednosti informacionih i komunikacionih tehnologija (*engl. information and communication technology security*), skraćeno ICT bezbednost i sajber bezbednosti (*engl. cyber security*). Prema međunarodnom standardu ISO/IEC 27002, informaciona bezbednost je opisana preko tri pomenute karakteristike, označene kao „trojstvo", bez obzira koju formu ta informacija uzima: papir, elektronski oblik, pošta, film, razgovor itd. Kod ICT sistema bezbednost informacije se ne može posmatrati izolovano od resursa i procesa sa kojima se ona suočava. ICT bezbednost, prema standardu ISO/IEC 13335-1[11], pojmove poverljivosti, integriteta i raspoloživosti proširuje neporicanjem, odgovornošću, autentičnošću i pouzdanošću, a svi zajedno zajedno čine bezbednosne usluge, tj. servise. Neporicanje (*engl. non-repudation*) je sposobnost da se dokaže radnja ili događaj koji su se dogodili, tako da ova radnja ili događaj kasnije ne mogu da budu odbačeni. Odgovornost (*engl. accountability*) je svojstvo koje osigurava da se radnje entiteta mogu jedinstveno pratiti u odnosu na entitet. Autentičnost (*engl. authenticity*) je svojstvo koje osigurava da je identitet subjekta ili resursa onaj koji tvrdi da jeste. Odnosi se na korisnike, procese, sisteme i informacije. Pouzdanost (*engl. reliability*) je svojstvo konzistentnog nameravanog ponašanja i rezultata.

Sajber bezbednost uključuje i pretnje koje nisu deo formalnog definisanog obima druge dve vrste bezbednosti. Neki od tih scenarija su sajber

[8] Bourgeois, D. (2014). Information Systems for Business and Beyond, Saylor Foundation, pp.64-65.

[9] Koristi se i termin InfoSec.

[10] Von Solms, R., Van Niekerk, J. (2013). From information security to cyber security. 38, 97-102.

[11] ISO/IEC. (2004). International standard 13335-1. Preuzeto sa: https://www.sis.se/api/document/preview/905483/

maltretiranje[12] (*engl. cyber bullying*) koje prouzrokuje sramotu, uznemiravanje i nasilje nanoseći psihološku štetu. Tu ne dolazi do gubitka poverljivosti, integriteta ili dostupnosti informacija, već je rezultat direktna šteta učinjena osobi koja se maltretira. Još jedan primer je sajber terorizam (*engl. cyber terrorism)*, gde gubitak ne podrazumeva samo integritet ili dostupnost informacionih resursa, već i pristup takvim kritičnim servisima. Iz pomenutih primera naglašava se specifičnost i razlika pojma sajber bezbednosti u odnosu na njemu slične pojmove i zbog rizika koji dolazi iz sajber prostora potrebno je štititi i interese osoba, društva i nacije, uključujući i njihove sredstva koja nisu deo informatičke osnove. Odnosi između pomenutih pojmova se mogu prikazati u tabeli 1.

Tabela 1. Odnos vrsta bezbednosti

	Pretnje	Ranjivosti	Sredstva (vrednosti)
Informaciona bezbednost	Razne	ICT itd.	Informacije
Bezbednost informaciono komunikacionih tehnologija	Razne	Razne	ICT
Sajber bezbednost	Razne	ICT, Informacije itd.	Ljudi i njihovi interesi

Dakle, sajber bezbednost se može definisati kao zaštita samog sajber prostora, elektronskih informacija, ICT-a koji podržava prostor i korisnika sajber prostora u njihovom ličnom, društvenom i nacionalnom kapacitetu, uključujući bilo koji njihov interes, merljiv ili nemerljiv, koji je ranjiv u odnosi na napade potekle iz sajber prostora.[13]

Tehnike zaštite

U ostvarenju poverljivosti, integriteta i raspoloživosti, sprovode se tehnike ili mere zaštite, koje su potrebne da bi umanjile ranjivost sistema ili da ga svedu na privatljivu meru sa jedne strane, a sa druge je potrebno da budu osmišljene na način da ne utiču negativno na produktivnosti. Pored toga, potrebno je imati u vidu da je komunikacija unutar računarskih mreža složen problem, i da bi se efikasno rešio potrebno bilo je primeniti princip apstrakcije. Kontrolisano uvođenje složenosti dovelo je do toga da imamo višeslojne referentne modele mrežne komunikacije koji se danas koriste, pri čemu su

[12] Kod nas se upotrebljava i pojam digitalno nasilje.
[13] Von Solms, R., Van Niekerk, J., op. cit. p. 101.

najpoznatiji ISO/OSI model i TCP/IP model. Pomenuti modeli imaju arhitekturu organizovanu u slojevima (*engl. layers*), gde se svaki sloj može posmatrati kao usluga (*engl. service*) koja se nudi sloju iznad sebe. Na svakom sloju postoje komunikacioni protokoli putem kojih se definiše format i redosled poruka, razmenjenih između najmanje dve strane koje učestvuju u komunikaciji, kao i postupci koji se preduzimaju posle slanja i/ili prijema poruka ili nekog drugog događaja.[14] Način na koji funkcionišu komunikacioni protokoli i računarske mreže, pa time i internet, daje mogućnosti zlonamernim akterima da naruše poverljivost, integritet i raspoloživost, upotrebom opštepoznatih mehanizama samih računarskih mreža. Dakle, tehnologija koliko sa jedne strane daje mogućnosti, sa druge donosi pretnje i rizike koje je potrebno sagledati i adekvatno upravljati njima.

Napadači koriste mnogo različitih metoda i alata, često i u kombinaciji, da bi kompromitovali poverljivost.[15] Opisaćemo neke od njih. Jedan od alata, koji je široko u upotrebi je softver za hvatanje i analizu mrežnih paketa (*engl. packet sniffer*) putem kojeg se komunikacija preseca i snima, a nakon toga se vrši analiza sadržaja paketa. Ukoliko postoji neki osetljiv sadržaj, lozinka ili broj kartice prikazan u obliku čistog teksta on se može pročitati. Suština napada na šifru (*engl. password attacks*) jeste da se dobije pristup sistemu, putem nekog naloga. Napad putem rečnika (*engl. dictionary attack)* je vrsta napada gde napadač pokušava da pogodi šifru upotrebom reči iz rečnika ili često korišćenih i poznatih šifri. Pored toga napadač može da pokuša da pogodi šifru sprovodeći svaku moguću kombinaciju, što je poznato kao napad sirovom snagom (*engl. brute-force attack)*. Skeniranje portova (*engl. port scanning*) je tehnika koja se koristi da bi se utvrdilo koji su portovi otvoreni na računaru, pri čemu se za popularne protokole obično zna koje portove koriste. Uobičajeno se koristi da se utvrdi da se sazna nešto o konfiguraciji sistema, potencijalne slabe tačke i da li postoji neki sigurnosni mehanizmi koji kontrolišu mrežni saobraćaj, kao npr. mrežne barijere (*engl. firewalls*). *Phishing* napad je forma napada gde se najčešće putem elektronske pošte, prosleđuje email korisniku koji svojim izgledom i sadržinom veoma podseća na email njemu važnog pošiljaoca, npr. banke, koji navodi primaoca na odavanje poverljivih informacija kao što je broj kartice ili lozinke. *Phishing* je jedna od formi socijalnog inženjeringa (*engl. social engineering*) kao vida psihološke

[14] Kurose, J., Ross, K. (2009). Umrežavanje računara: Od vrha ka dnu (4. izd.). Računarski fakultet, str. 9.

[15] Types of Network Attacks against Confidentiality, Integrity and Avilability. Preuzeto sa: https://www.omnisecu.com/ccna-security/types-of-network-attacks.php.

manipulacije koja se koristi da obmane korisnike u cilju odavanja poverljivih informacija.

Neke od mera koje se mogu primeniti u obezbeđivanju poverljivosti su pre svega, adekvatno upravljanje korisničkim nalozima i lozinkama. Pored toga, jedan od bitnih procesa je autentifikacija (*engl. authentication*) u kome korisnik dokazuje da je ono za šta se predstavlja. Kada korisnik pokušava da pristupi sistemu, sprovodi se utvrđivanje njegovog identiteta. Pored toga, sprovodi se i proces autorizacije (*engl. authorization*) kojom se određuje da li korisnik ima pravo da pristupi određenom resursu. Autorizacija se sprovodi nakon procesa autentifikacije i određuje čemu korisnik može ili ne može da pristupi. Elementi koji određuju način ka koji će biti sprovedena autentifikacija se nazivaju autentifikacioni faktori. Uobičajeno jeste da se oni klasifikuju u odnosu na to da: korisnik nešto zna (kao što su npr. lozinka, PIN, odgovor na pitanje itd.), korisnik nešto ima (kao što su npr. kartica, token, mobilni telefon itd.) i korisnik nešto jeste (kao što su npr. otisak prsta, rožnjača oka, glas, obrazac hodanja itd.). U cilju poboljšanja poverljivosti preporučuje se najmanje dvofaktorska autentifikacija, npr. ako posedujete karticu, potrebno je da znate PIN. Jedan od važnih koncepata koji se primenjuje jeste tehnika šifrovanja (*engl. encryption).* Otvoreni tekst (*engl. plain text)* putem šifrovanja postaje tekst sa prikrivenim sadržajem, tzv. šifrat (*engl. ciphertext*). Dešifrovanje (*engl. decryption*) je obrnuti proces od šifrovanja, gde se od šifrata dobija izvorni otvoren tekst. Svi pomenuti koncepti su deo kriptografije (*engl. cryptography*) - nauke i umetnosti čuvanja bezbednosti poruka.[16] Kriptografski algoritam (*engl. cryptographic algorithm*) je matematička funkcija koja se koristi za šifrovanje i dešifrovanje. Obzirom da postoje ograničenja kada su kriptografski algoritmi zasnovani na tajnosti načina na koji algoritam radi, savremena kriptografija je to prevazišla uvodeći koncept ključa (*engl. key*). Prilikom šifrovanja i dešifrovanja koriste se ključevi, a sama sigurnost algoritma se zasniva na ključevima, a ne na algoritmu koji je javno poznat. Dakle, Kerkohovo pravilo da se tajnost u celosti mora biti zasnovano na ključu, se primenjuje, a koncept držanja algoritma u tajnosti (*engl. security by obscurity*) nikada ne dovodi do rezultata. Osnovna dva tipa algoritma su: simetrični algoritmi - gde se jedan ključ koristi i za šifrovanje i za dešifrovanje i asimetrični algoritmi - koji imaju dva ključa, gde se jedan koristi za šifrovanje i naziva se javni ključ (*engl. public key*), dok se drugi koristi za dešifrovanje i naziva se tajni ključ (*engl. private key*). Neki simetrični kriptogrfski algoritmi su: AES, Triple-DES itd. Primeri asimetričnih kriptografskih algoritama su:

[16] Šnajer, B. (2007). Primenjena kriptografija, prevod drugog izdanja. Beograd, Mikro knjiga. str. 1-3.

RSA, DSA itd. Asimetrični algoritmi se primenjuju u infrastrukturi javnih ključeva (*engl. public key infrastructure*), čime se obezbeđuje kriptovanje na Web-u primenom TLS (*engl. transport layer security*) protokola i ostvaruje sigurnija komunikacija. Pored toga, oni se koriste i u obezbeđivanju digitalnog potpisa (*engl. digital signature*) koji je skup podataka u elektronskom obliku koji su dodati ili logički pridruženi elektronskim porukama ili dokumentima i služe kao metod za identifikaciju potpisnika.[17]

Neki primeri kršenja integriteta će biti opisani. Salama napad (*engl. salami attack*) je forma napada koji se ponavlja više puta, a najčešće je vezan za dobavljanje finansijske koristi, gde se maliciozni program koristi da ukrade veoma mali deo iznosa, koji se ne primećuje jednostavno. Kada se mnogo puta program izvrši, ta suma naraste. Ovaj napad je težak za detekciju i njegova detekcija u velikoj meri zavisi od svesti zaposlenih. Napad sa posrednikom (*engl. man-in-the-middle attack*), je specifična vrsta napada gde se napadač nalazi između dve strane koje komuniciraju i prisluškuje komunikaciju presretanjem poruka i pri tome menja sadržaj tih poruka, pri čemu učesnici komunikacije nisu svesni posrednika. Ova vrsta napada može imati nekoliko formi, a jedan od njih je preuzimanje sesije (*engl. session hijacking attack*), trovanje ARP keša (engl. *ARP cache poisoning*) ili DNS *Spoofing*, koji otvaraju prostor za sprovođenje drugih napada.

Integritet je vezan za očuvanja konzistentnosti, tačnosti i pouzdanosti podataka tokom celokupnog ciklusa. Podaci ne mogu da budu promenjeni u prenosu i podaci ne smeju da budu izmenjeni od strane neautorizovanih ljudi. Dosta tehnika koje se koriste i za očuvanje poverljivosti, koriste se i za očuvanje integriteta. Pored toga, važno je istaći i kontrolu pristupa (*engl. access control*), gde se u poslovnim sistemima uobičajeno koristi model zasnovan na ulogama (*engl. role-based access control*). Takođe, primenjuju se i mehanizmi koji proveravaju integritet. Pored toga, uobičajeno je da se prave rezerve podatka (*engl. backup*).

Opisaćemo neke napade koji se odnose na kompromitaciju raspoloživosti. Odbijanje usluge (*engl. denial of service attack*) je tip napada u kome se usled velikog broja zahteva ka nekom serveru ili servisu dogodi da on postane nedostupan jer ne može da procesira pomenute zahteve. Specijalna forma tog napada je distribuirano odbijanje usluge (*engl. distributed denial of dervice attack*) koje dolazi iz više različitih izvora i blokiranjem jednog izvora napad se ne može zaustaviti. Jedan od pristupa jeste da napadač programira mrežu računara, poznatiju kao botnet koji preplave server zahtevima i dovedu ga

[17] Digatalni potpis. Preuzeto sa: http://ca.mup.gov.rs/digitalni-potpis-lat.html.

u stanje da on padne i postane nedostupan. Jedna vrsta prethodno opisanog napada je *SYN flood* napad. Obzirom da na transportnom sloju može da se koristi TCP protokol, koji je i u osnovi internet protokol steka, napadač može da iskorišćava način na koji funkcioniše njegov mehanizam pod nazivom TCP trostruko rukovanje (*engl. TCP three-way handshake*). *SYN flood* napad funkcioniše tako što napadač ne odgovori serveru na očekivani ACK kod, jer je uobičajeno poslao zahtev sa lažne IP adrese. Obzirom da server čuva red neisporučenih poruka, u memoriji vremenom dolazi do njegovog zatrpavanja, pogotovo kada je broj zahteva veći.

Mere koje je potrebno sprovoditi u cilju raspoloživosti, koja je u snažnoj sprezi sa druga dva principa, jeste da su podaci dostupni unutar svih sistema i da može da se podnese odgovarajuće mrežno opterećenje. Samim tim, je potrebno hardver držati ažurnim, nadgledati upotrebu mrežnog opsega i obezbediti mogućnosti oporavka i oporavaka od katastrofe (*engl. disaster recovery*) ukoliko do toga dođe. Sve opisane tehnike zaštite su deo šifre strategije bezbednosti.[18] Prvi korak te strategije jeste definisati politiku bezbednosti. Sa jedne strane ona može biti jedan neformalan dokument koji opisuje željeno ponašanje sistema, dok sa druge to može biti dokument koji sadrži pravila i prakse, koje organizacija primenjuje da bi obezbedila bezbednosne servise. Uobičajeno se navodi: vrednost sredstava koja se štite, ranjivosti sistema i potencijalne pretnje i verovatnoće napada. Zatim sledi proces implementacije koji sadrži sledeće komplementarne aktivnosti: prevencija, detekcija, odgovor i oporavak. Nakon toga slede radnje u vezi osiguravanja i procene. Osiguravanje je atribut informacionog sistema koji je osnova u poverenje da sistem radi u skladu sa primenjenim politikama. Evaluacija je proces utvrđivanja da li je sistem ispunio odgovarajuće propisane kriterijume.

U organizacijama je uobičajeno da imaju timove koji su posvećeni problemu bezbednosti, koji sprovode celokupnu strategiju bezbednosti, koja je u skladu sa poslovanjem. Neke organizacije se odlučuju da za bezbednosne servise, kao i kompletno upravljanje njima angažuju specijalizovanu organizaciju, koja će za njih to obavljati u potpunosti ili služiti u cilju poboljšanja postojećih bezbedonosnih servisa.[19] Te organizacije se nazivaju dobavljači bezbednosnih usluga (*engl. managed security service provider*) i najčešće su nastali kao proširenje aktivnosti dobavljača internet usluga (*engl. Internet*

[18] Stallings, W., Brown, L. (2018). Computer Security: Principles and Practice (4th ed.). Pearson. pp. 46-48

[19] Eight major benefits of having a Managed Security Services Provider (MSSP). Preuzeto sa: https://www.infradata.co.uk/news-blog/8-major-benefits-of-having-a-managed-security-services-provider-mssp/

service provider). Pomenute organizacije obavljaju poslovne stalnog monitoringa, upravljanje sistemima za detekciju upada (*engl. intrusion detection systems*), upravljanje zaštitnim barijerama (*engl. firewalls)*, nadgledanje nadoradnje softvera na nove verzije, kao i odgovarajuće bezbednosne procene, revizije i odgovore na hitne slučajeve, kao i razne konsultantske usluge. Uobičajeno nude svoje usluge upotrebom platforme računarstva u oblaku (*engl. cloud computing*) po modelu softvera kao usluge (*engl. software-as-a-service*). Pored toga, što pomenuti način uvećava bezbednost servisa oranizacije, on se može pokazati kao i finansijski isplativ.

Ljudski faktor

U praksi je čest slučaj da i pored toga što su adekvatno sprovedene sve mere tehničke i tehnološke prirode koje se tiču politike bezbednosti i organizacije imaju bezbedonosne probleme usled toga što zasposleni ne poštuju propisane politike u adekvatnoj meri. Pomenuti problem je deo šireg problema vezanog za izgradnju i uspostavljanje informaciono-bezbednosne kulture, gde je jedan od glavnih aspekata podizanje svesti korisnika informacionih tehnologija.[20] Bezbedonosna kultura se ogleda u prepoznavanju opasnosti, reagovanju na njih izbegavanjem opasnosti, otklanjanju opasnosti ili upućivanju na one subjekte koji će profesionalno reagovati i sačuvati ugrožene vrednosti.[21]

Određena istraživanja pokazuju da organizacije koje obraćaju pažnju pored tehničkih i na netehnička sredstva u zaštiti svojih informacionih sistema, imaju najbolje rezultate u očuvanju sredstava. Ifinedo[22] je sproveo istraživanje koje je imalo za cilj da pokaže uticaj teorije planiranog ponašanja (*engl. theory of planned behavior*) i motivacione teorije zaštite (*engl. protection motivation theory*) na ispunjenje politike bezbednosti informacionih sistema (*engl. information systems security policy compliance*). Motivacija za zaštitu proizilazi iz ocene pretnje i ocene suočavanja. Ocena pretnje se sastoji iz percipirane ranjivosti, tj. ocene pojedinca o verovatnosti pretećeg događaja i percipirane jačine posledice tih togađaja. Ocena suočavanja se

[20] Milanović, Z., Radovanović, R. (2015). Informaciono-bezbedonosna kultura - imperativ savremenog društva. *NBP. Nauka, bezbednost, policija, 20*(3), str. 55.

[21] Bjelajac, Ž., Jovanović, M. (2013). Pojedini aspekti bezbedonosne kulture na internetu. *Kultura Polisa, 10*(21), str. 102.

[22] Ifinedo, P. (2012). Understanding information systems security policy compliance: An integration of the theory of planned behavior and the protection motivation theory. *Computers & Security, 31*(1), 83-95.

sastoji iz samoefikasnosti kao procene sposobnosti pojedinca da izvede preporučeno ponašanje, efikasnosti odgovora kao verovanja o koristima akcije koja je preduzeta i troška odgovora kojim se naglašava uočeni oportunitetni trošak u pojmovima novca, vremena, uloženog napora u usvajanju određenog ponašanja. Teorija planiranog ponašanja u pomenutom istraživanju koristi tri činioca, a to su da je ponašanje definisano kao pozitivno ili negativno osećanje pojedinca usmereno ka angažovanju u određenom ponašanju (u ovom slučaju to je stav ka ispunjenju politike bezbednosti informacionog sistema), subjektivna norma koja opisuje percepciju pojedinca o tome šta ljudi, koji su važni za njih, misle o datom ponašanju i samoefikasnost koja se odnosi se na percipiranu lakoću ili poteškoću u izvođenju ili olakšavanju određenog ponašanja. Istraživanje je sprovedeno na 124 ispitanika različitih demografskih karakteristika i pokazalo se da su na poželjno ponašanje u kontekstu ispunjenja politike bezbednosti informacionih sistema uticali faktori kao što su samoefikasnost, efikasnost odgovora, odnos prema saglasnosti, uočena ranjivost i subjektivne norme.

Zaključak

Bezbednost informacionih sistema je izuzetno važna za ostvarivanje misije, vizije i ciljeve svake organizacije, koja svoje poslovanje organizuje upotrebom računarski zasnovanih informacionih sistema, a danas to su gotovo sve organizacije. Konstantne promene u okruženju, deluju na organizaciju i na njen informacioni sistem pa je potrebno sprovesti odovarajući bezbedonosni menadžment, da bi se stare i izmenjene, a neke i novonastale pretnje svele na prihvatljivu meru. Pokazuje se da iako sprovedene mere tehničke i tehnološke prirode mogu da budu na visokom nivou, to ne garantuje eliminisanje pretnji, jer one su često deo ljudske prirode i da najbolje rezultate imaju one organizacije koje primenjuju i tehnološke i netehnološke mere. U cilju podizanja svesti o bezbednosti u organizaciji, često je potrebno da menadžeri izvrše uticaje na zaposlene i time deluju na ispunjenje politike bezbednosti informacionog sistema.

Bjelajac Đ. Željko, LLD
The Faculty of Law for Commerce and Judiciary, The University of Business Academy in Novi Sad

Vesić Lj. Slavimir
Doctoral candidate, The Faculty of Economics and Engineering Management, The University of Business Academy in Novi Sad

SECURITY OF INFORMATION SYSTEMS

A b s t r a c t

In modern business conditions, organizations have achieved their missions, visions and goals of using information systems. They enable them to share data, information and knowledge with a changing environment, to carry out daily activities smoothly, and to create the basis for strategic decisions. As new modalities for compromising information systems security emerge due to the changing unsafe environment and threats that lurk from cyberspace, it is necessary to pay attention to them and to respond appropriately, since it is no longer only a question of vulnerability of information and communication infrastructure and information, but also of human life. In the security of information systems itself, in addition to the technical security measures implemented following the defined security policy, it's necessary to pay attention to the human factor and security awareness, as the weakest link, and to act to minimize threats.

Key words: *information systems, security, cyber security, human factor*

Literatura

1. Bjelajac, Ž., Jovanović, M. (2013). Pojedini aspekti bezbedonosne kulture na Internetu. *Kultura Polisa, 10* (21), str. 99-114
2. Bocij, P., Greasley, A., Hickie, S. (2015). Business Information Systems (5th ed.). Harlow, United Kingdom, Pearson
3. Bourgeois, D. (2014). Information Systems for Business and Beyond. Saylor Foundation. Preuzeto sa: https://resources.saylor.org/wwwresources/archived/site/textbooks/Information%20Systems%20for%20Business%20and%20Beyond.pdf
4. Đukić, S. (2017). Osnove i sistem bezbednosti u strategiji nacionalne bezbednosti. *Vojno delo, 69* (7), str. 100-121
5. Eight major benefits of having a Managed Security Services Provider (MSSP). Preuzeto sa: https://www.infradata.co.uk/news-blog/8-major-benefits-of-having-a-managed-security-services-provider-mssp/
6. Henshaw, M., Dahmann, J., Lawson, B. (2019). *Systems of Systems (SoS)*. Preuzetosa:https://www.sebokwiki.org/wiki/Systems_of_Systems_(SoS)
7. Ifinedo, P. (2012). Understanding information systems security policy compliance: An integration of the theory of planned behavior and the protection motivation theory. *Computers & Security, 31*(1), str. 83-95
8. Ilić, P. (2011). Semantičko-leksikografski aspekti pojma bezbednosti. *Vojno delo, 63*(3), str. 85-99
9. ISO/IEC. (2004). International standard 13335-1. Preuzeto sa: https://www.sis.se/api/document/preview/905483/
10. Kurose, J., Ross, K. (2009). Umrežavanje računara - Od vrha ka dnu (4. izd.). Beograd, Srbija: Računarski fakultet
11. Milanović, Z., Radovanović, R. (2015). Informaciono-bezbedonosna kultura - imperativ savremenog društva. *NBP. Nauka, bezbednost, policija, 20*(3), str. 45-65
12. Pleskonjić, D., Maček, N., Đorđević, B., Carić, M. (2006). Sigurnost računarskih mreža. Beograd, Srbija, Viša elektrotehnička škola u Beogradu
13. Šnajer, B. (2007). Primenjena kriptografija - prevod drugog izdanja. Beograd, Mikro knjiga.
14. Digitalni potpis. Preuzeto sa: http://ca.mup.gov.rs/digitalni-potpis-lat.html
15. Stair, R., Reynolds, G. (2017). Principles of Information Systems (13th ed.). Boston, Massachusetts, USA: Cengage Learning
16. Stallings, W., Brown, L. (2018). Computer Security: Principles and Practice (4th ed.). Harlow, United Kingdom: Pearson

17. Types of Network Attacks against Confidentiality, Integrity and Avilability. Preuzeto sa: https://www.omnisecu.com/ccna-security/types-of-network-attacks.php
18. Von Solms, R., Van Niekerk, J. (2013). From information security to cyber security. *38*, str. 97-102

Lazić Radojica[*]

UDK:351.9:355.40
Pregledni rad
DOI 10.5937/ptp2002077L
Primljen: 16.02.2020.
Odobren: 02.04.2020.
Strana: 77–94

KONTROLA SLUŽBI DRŽAVNE BEZBEDNOSTI OD SREDINE 1966. DO POČETKA 1975. GODINE

REZIME: Sredinom 1966. godine održan je Brionski plenum, koji je nekoliko meseci ranije u tajnosti brižljivo planiran i pripreman. Njegove odluke imaće presudni značaj i dalekosežne posledice za kasniju sudbinu tadašnje Jugoslavije. Taj događaj ubrzao je proces decentralizacije državne vlasti, pa samim tim, na osnovu novog koncepta, potpuno drugačiju organizaciju, ulogu i nadležnosti tek formirane Službe državne bezbednosti. U ovom radu, na osnovu originalnih i do sada neobjavljivanih izvora saznanja, pokušalo se u najkraćim crtama, ali na jezgrovit način, pokazati i objasniti, kako su od jula 1966. pa sve do početka 1975. godine, kada je na osnovu Zakona o saveznim savetima konstituisan Savezni savet za zaštitu ustavnog poretka, funkcionisala uspostavljena kontrolna tela i organi. Njihov glavni zadatak bio je da prate, kontrolišu, usmeravaju i uskladjuju aktivnosti izuzetno složenog bezbednosno-obaveštajnog sistema SFRJ.

Ključne reči: *Brionski plenum, službe bezbednosti, zakonitost u radu, Predsedništvo SFRJ, kontrola*

[*] Doktor političkih nauka, docent, Akademija za nacionalnu bezbednost, Beograd, e-mail: lazicr@orion.rs

1. Uvodna razmatranja

Polazeći od odluka i stavova Četvrte plenarne sednice CK SKJ, održane 1. jula 1966. godine u hotelu „Neptun“ na Brionima, poznatije kao Brionski plenum,[1] krenulo se u otklanjanje nepravilnosti u radu dotadašnje UDB-e i transformaciju u Službu državne bezbednosti (SDB).[2] U tom smislu najvažniji državni organi bili su u obavezi da preduzimaju određene mere u okviru svojih nadležnosti. Kao rezultat preduzetih meri bilo je i donošenje Osnovnog zakona o unutrašnjim poslovima, u decembru 1966. godine,[3] kojim je faktički konstituisana Služba državne bezbednosti u okviru Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove. Nova služba počela je da funkcioniše početkom 1967. godine. Tim zakonom poslovi državne bezbednosti su decentralizovani i preneti na novoformirane republičke i pokrajinske službe državne bezbednosti u republičkim i pokrajinskim sekretarijatima unutrašnjih poslova. Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove imao je zadatak da usmerava, koordiniše i usklađuje rad službi u republičkim i pokrajinskim sekretarijatima. Samostalnost republičkih i pokrajinskih službi državne bezbednosti još više je došla do izražaja nakon ustavnih promena iz 1974. godine i donošenjem Zakona o osnovama sistema državne bezbednosti.[4]

Nakon Brionskog plenuma, pa sve do 1975. godine, na nivou SFRJ postojale su četiri službe bezbednosti (SDB SSUP-a, UB SSNO, SID SSIP-a i Druga uprava GŠ JNA), dok su republike i autonomne pokrajine imale

[1] Brionski plenum je naziv za Četvrtu plenarnu sednicu CK SKJ. Na toj sednici sa svih državnih i partijskih funkcija smenjen je Aleksandar Ranković, dugogodišnji ministar unutrašnjih poslova i organizator službe bezbednosti, zbog optužbi za navodno prisluškivanje najviših državnih i partijskih funkcionera, zloupotrebu i deformaciju u radu Uprave državne bezbednosti (UDB); više o tome vidi u: Popović, J. (1999). Četvrta sednica CK SKJ – Brionski plenum, Beograd, Arhiv Jugoslavije; Dimitrijević, B. (2001). Odjek Brionskog plenuma na službu unutrašnjih poslova 1966–1970, *Istorija 20. veka*, (1), str. 75–85; Kovač, S., Dimitrijević, B., Popović Grigorov, I., (2014). Slučaj Ranković – iz arhiva KOS-a, Beograd, Medija centar „Odbrana“, str. 116–385; Mišković, I., Bader, A., (2019). General iz Premanture, prva knjiga, Medulin, opština Medulin, str. 267–291.

[2] Lazić, R. (2014). Kontrola službi bezbednosti u Srbiji, Beograd, Akademija za nacionalnu bezbednost, JP Službeni glasnik, str. 49; Lazić, R., Tomić, M. (2019). Civilna služba bezbednosti u Srbiji/Civil Security Service in Serbia, Beograd, JP Službeni glasnik, str. 111–113.

[3] Osnovni zakon o unutrašnjim poslovima objavljen je 17. decembra 1966. godine; videti: *Službeni list SFRJ*, broj 49/66.

[4] Vidi: Zakon o osnovama sistema državne bezbednosti, *Službeni list SFRJ*, br. 1/74.

republičke, odnosno pokrajinske službe bezbednosti, koje su bile autonomne u odnosu na saveznu službu.[5]

U istraživanom periodu zakonitošću u radu službi bezbednosti pozabavila su se sledeća tela i organi: 1) Komisija SIV-a za reorganizaciju Službe državne bezbednosti, 2) Komisija za kontrolu službi državne bezbednosti u saveznim organima uprave, 3) Savet za poslove državne bezbednosti Predsedništva SFRJ i 4) Komisija Predsedništva SFRJ za usklađivanje rada organa koji vrše poslove državne bezbednosti.

2. Komisija Saveznog izvršnog veća za reorganizaciju Službe državne bezbednosti

Saglasno odlukama Brionskog plenuma Savezno izvršno veće je 12. jula 1966. godine formiralo komisiju sa zadatkom da pripremi reorganizaciju dotadašnje Uprave državne bezbednosti. Na čelu te komisije bio je Petar Stambolić, predsednik SIV-a. Pored njega, u sastavu su bili sledeći članovi: Boris Krajger, potpredednik SIV-a, Jakov Blažević, potpredsednik SIV-a, Filip Bajković, član SIV-a, Aleksandar Grličkov, član SIV, Avdo Humo, član SIV-a, Marin Cetinić, član SIV-a; Miloš Minić, član CK SKJ; Vojin Nikolić, predsednik Odbora za društvenu bezbednost i narodnu odbranu Savezne skupštine; Milan Mišković, savezni sekretar za unutrašnje poslove; Milorad Zorić, savezni sekretar za pravosuđe, dr Franc Hočevar, savezni javni tužilac, Milenko Kangrga, sekretar SIV-a za zakonodavstvo i organizaciju, dr Dražen Sesardić, sekretar Savezne skupštine, Boro Čaušev, član IV SR Makedonije, Drago Desput, potpredsednik IV SR Hrvatske, Branko Lazović, član IV SR Crne Gore; Mirko Žlender, član IV SR Slovenije, Momir Kapor, član IV SR BiH i Milorad Dostanić, javni tužilac SR Srbije.

Tri dana kasnije, Komisija je razmatrala *Teze za reorganizaciju službe državne bezbednosti*.[6] Uvodno izlaganje imao je Milan Mišković, u svojstvu saveznog sekretara za unutrašnje poslove. U diskusiji su učestvovali skoro svi članovi komisije. Iznete su sledeće konstatacije: teze koje je izneo savezni sekretar za unutrašnje poslove predstavljaju solidnu osnovu za

[5] Više o tome vidi: Đorđević, O. (1989). Leksikon bezbednosti, Beograd, Privredapublik; Savić, A., Bajagić, M., (2005). Bezbednost sveta – od tajnosti do javnosti, Beograd, Viša škola unutrašnjih poslova; Kovač, S., Popović Grigorov, I. (2013). Vojna služba bezbednosti u Srbiji, Beograd, Medija centar „Odbrana“.

[6] AJ, KPR II–5–d, fasc. br. 187, Teze za reorganizaciju službe državne bezbednosti, SSUP, 11. septembar 1966. godine; AJ, fond br. 837, fasc. br. II–5–d/45, Zapisnik sa sednice Komisije SIV za reorganizaciju Službe državne bezbednosti, od 15. jula 1966. godine, str. 1–9.

dalju razradu predloga za reorganizaciju i stvaranje nove Službe državne bezbednosti, s tim da se njena organizacija, delokrug i metodi rada prilagode aktuelnim prilikama. U osnovi, prihvaćena je izneta koncepcija koja se ticala delokruga službe – tj. dela političkog kriminaliteta, uz poseban naglasak da Služba državne bezbednosti „treba da se angažuje na otkrivanju i sprečavanju izvršenja takvih dela koja se odnose na organizovani i ilegalni neprijateljski rad".

Naglašeno je da Službi državne bezbednosti ne treba poveravati vođenje isleđivanja, što je bila ranija praksa, a da taj posao treba da obavljaju sudovi – istražne sudije, da u pogledu razgraničenja nadležnosti između federacije i republika treba još jednom razmotriti da li je delatnost „unutrašnjeg neprijatelja" u nadležnosti službi u republikama, a ako su u pitanju „inostrani elementi" u nadležnosti federacije.

Postignuta je saglasnost da se na osnovu predloženih teza i diskusije pripremi novi materijal za Komisiju, da se paralelno radi i na izradi nacrta za promenu postojećih propisa, da se članovima Komisije dostavi kao informativni materijal elaborat o problemima pravosuđa, da republička izvršna veća razmotre potrebu i celishodnost formiranja radne grupe ili komisije za reorganizaciju službe državne bezbednosti u republičkim sekretarijatima unutrašnjih poslova.

U Informaciji o pripremama za reorganizaciju službe državne bezbednosti i smanjenju broja radnika u Saveznom sekretarijatu za unutrašnje poslove od 12. avgusta 1966. godine ističe se:[7] „Neposredno posle Četvrtog plenuma CK SKJ su preduzete mere za realizaciju donetih odluka i otpočele pripreme za reorganizaciju službe državne bezbednosti. Savezni sekretarijat je pripremio Nacrt Teza za reorganizaciju službe državne bezbednosti, koji je usvojila Komisija SIV-a."

Uporedo sa tim, u Saveznom sekretarijatu za unutrašnje poslove intenzivno se radilo na pripremi za izmenu postojećih sistemskih zakonskih propisa iz oblasti unutrašnjih poslova. Preduzete su konkretne mere u pravcu prilagođavanja rada službe državne bezbednosti nastalim promenama u društvu, odnosno da se rad službe državne bezbednosti orijentiše u pravcu obrade delatnosti „spoljnjeg i unutrašnjeg neprijatelja". To se naročito ogledalo u sledećem: saradničku mrežu usmeriti protiv neprijatelja, a obustaviti, gde god je bilo takve prakse, rad prema privrednim i drugim organizacijama u vezi sa praćenjem antisocijalističkih pojava i drugih delatnosti kojima služba ne

[7] AJ, fond br. 837, fasc. br. II–5–d/45, Informacija o pripremama za reorganizaciju Službe državne bezbednosti i smanjenju broja radnika u Saveznom sekretarijatu za unutrašnje poslove, str. 1–4.

treba da se bavi, operativno-tehnička sredstva ne koristiti u nedozvoljene svrhe, ali ih ne povlačiti iz upotrebe tamo gde su primenjena protiv neprijatelja, kontrolu pošte i telefona ne primenjivati široko, izvršiti reviziju kartoteka i evidencija, pošto kroz iste prolaze i lica za koje nema opravdanja da se vode u evidenciji Službe državne bezbednosti.[8]

U Saveznom sekretarijatu za unutrašnje poslove, ne čekajući konačna rešenja i zakonske propise o reorganizaciji službe, doneta je odluka o smanjenju broja radnih mesta. Tako je odlučeno da se, do definitivnog utvrđivanja organizacije SSUP-a, ukine oko 700 radnih mesta, od kojih je 295 bilo u Službi državne bezbednosti. Time se Služba državne bezbednosti u Saveznom sekretarijatu umanjila za 62 procenta[9] i svela se na 382 radna mesta.

Pored saveznog i republički sekretarijati unutrašnjih poslova imali su obavezu da drastično smanje kadrovski potencijal u službama bezbednosti. Tako je u Bosni i Hercegovini taj broj smanjen za 42%, u Hrvatskoj za 49%, u Makedoniji za 66%, u Sloveniji sa 48%, u Crnoj Gori i Srbiji za 62 %. Ukupno, opšti prosek smanjenja kadrova, na svim nivoima, iznosio je 54%.[10]

[8] U arhivi SDB-a SSUP-a su se, za nešto više od 20 godina rada, sakupili ogromni fondovi materijala raznih vrsta i značaja. Oni se mogu grupisati na: a) dokumentaciju stvorenu radom OZN-e, odnosno UDB-e i srodnih službi u kojoj je tretirana stvarna neprijateljska delatnost stranih obaveštajnih službi, emigracije i neprijatelja u zemlji (banditizam, IB, ilegalne organizacije, ostaci građanskih stranaka). Uz to, postojao je znatan fond obaveštajnih podataka iz perioda 1945–1955. godine; b) dokumentacija nastala u vezi sa delatnošću UDB-e, koja je osuđena na IV plenumu (praćenje javnog i društvenog života, političkog raspoloženja javnosti i pojedinaca, negativnih pojava u privredi), kao i u vezi sa delatnošću koja je posle IV plenuma preneta na druge organe (praćenje legalne strane propagande, proveravanje radnika niza institucija, kao i na zahtev političkih foruma); c) dokumentacija stvorena od obaveštajno-policijskih, vojnih, upravnih i političkih organa i organizacija bivše Jugoslavije, okupatora i kvislinga – više desetina fondova (Državni sud za zaštitu države, centralni Pres-biro, beogradski i zagrebački Gestapo, nemačka žandarmerija, italijanske kvesture u Dalmaciji, Nedićeva vlada, Specijalna policija, folksdojčeri, organizacija DM i slično). Ukupan obim ove građe iznosio je 2.600 dužnih metara, odnosno ukupno oko 15 miliona stranica, 28 hiljada fotografija, oko 275 hiljada metara filmske trake, 500 gramofonskih ploča itd. U SDB-u SSUP-a nalazilo se u to vreme 364.326 dosijea, odnosno predmeta za lica i saradnike (ne računajući dosijea u trofejnim fondovima, obrazovanih od okupatorskih i kvislinških institucija). Više od tri četvrtine ovih materijala bili su arhivirani predmeti za lica koja SDB nije kontrolisala, već je samo u jednom momentu izvršila proveru u vezi sa njim.

[9] AJ, fond KPR II–5–d, fasc. br. 187, Stanje u službama bezbednosti, Generalni sekretarijat predsednika Republike, 11. maj 1967. godine, str. 1.

[10] Ibid., str. 2.

3. Komisija za kontrolu službi državne bezbednosti u saveznim organima uprave

Polazeći od ustavnih načela koja su se odnosila na javnost rada državnih organa, Savezna skupština je, na sednicama Saveznog veća i Veća naroda, održanim 24. i 25. septembra 1968. godine, donela Zakon o osnivanju Komisije za kontrolu službi državne bezbednosti u saveznim organima uprave.[11]

U zakonu, sadržanom u sedam članova, definisani su njeni zadaci, nadležnosti, sastav i način rada. Propisano je da Komisija ostvaruje uvid u organizaciju i rad službi državne bezbednosti, naročito sa gledišta poštovanja Ustava i zakonom utvrđenih funkcija društveno-političkih zajednica, prava njihovih organa, prava i sloboda čoveka i građanina, prava radnih i drugih organizacija. Bila je u obavezi da kontroliše metode i sredstva koje službe primenjuju u vršenju poslova iz svoje nadležnosti, da razmatra uočene probleme u njihovom radu i o tome izveštava Savezno izvršno veće. Pored toga, na zahtev određenih tela Savezne skupštine podnosila je izveštaje i predloge iz svoje nadležnosti.[12]

Prema zakonu Komisija je mogla da ima najmanje sedam članova. Broj se utvrđivao Odlukom o imenovanju. Predsednika, kao i ostale članove komisije imenuje SIV iz svojih struktura, saveznih poslanika i drugih društveno-političkih radnika. Za svoj rad odgovarala je Saveznoj skupštini i Saveznom izvršnom veću. Imala je obavezu da sarađuje sa odgovarajućim telima u socijalističkim republikama koja su nadležna za kontrolu nad radom republičkih službi državne bezbednosti, sa kojima, prema potrebi, može održavati i zajedničke sednice. Podaci i činjenice o kojima se diskutovalo na sednicama bili su označeni najvišim stepenom poverljivosti – državna tajna. Komisiju je imenovalo Savezno izvršno veće 21. oktobra 1968. godine.[13]

---

[11] Vidi: *Službeni list SFRJ*, br. 40/68. Pre donošenja tog zakona o njemu se izjasnio i nadležni odbor Skupštine SFRJ (AJ, fond br. 160, fasc. br. 1311, Zapisnik sa 46. sednice Odbora Saveznog veća za društvenu bezbednost i narodnu odbranu, održane 17. septembra 1968. godine).

[12] Vidi: Zakon o osnivanju Komisije za kontrolu službi državne bezbednosti, *Službeni list SFRJ*, br. 40/68, član 2.

[13] Za predsednika je imenovan Marko Bulc, član SIV-a, a za članove: Risto Antunović, predsednik Komisije Savezne skupštine za izbor i imenovanja; Boris Bakrač, potpredsednik Izvršnog veća SR Hrvatske, Todo Kurtović, potpredsednik Izvršnog veća SR BiH, Kolj Široka, član Predsedništva SKJ; Borko Temelkovski, član Saveta federacije i Milan Vukasović, predsednik Komisije za političko-organizacionu izgradnju sindikata u Veću Saveza sindikata Jugoslavije. Na sednici SIV-a od 5. novembra 1969. godine umesto Tode Kurtovića, za člana Komisije imenovan je Ferd Plalac, član Izvršnog veća SR BiH.

Komisija je od osnivanja, pa do kraja aprila 1971. godine održala devet sednica, na kojima je razmotrila više od 20 pitanja, koja su se odnosila na rad četiri savezne službe državne bezbednosti (SDB SSUP-a, UB DSNO i SID DSIP-a).[14] Iz Izveštaja o radu, koji je sačinjen 20. aprila 1971. godine i upućen predsedniku Republike, predsedniku Savezne skupštine, predsedniku SIV-a, predsedavajućem i Izvršnom birou SKJ, vidljivi su rezultati njenog delovanja.[15]

U izveštajnom periodu, fokusirala se „prvenstveno u pravcu sagledavanja političke inkorporacije službi državne bezbednosti u samoupravne društvene tokove i dobijanje uvida kako službe ostvaruju ulogu određenu zakonom, Pravilima i drugim propisima o radu SDB-a“. Sledstveno tome, u razmatranju određenih problema polazila je „sa stanovišta društveno-političke orijentacije i rada službi državne bezbednosti u saveznim organima uprave, u skladu sa propisanim delokrugom i sa gledišta poštovanja Ustavom i zakonom utvrđenih funkcija društveno-političkih zajednica i prava njihovih organa, prava i sloboda čoveka i građanina, prava radnih i drugih organizacija, kao i u pogledu metoda i sredstava koje službe državne bezbednosti koriste u vršenju poslova iz svoje nadležnosti.“

Ovakav metod primenjivala je u tretiranju problematike o radu neprijateljskih elemenata u SFRJ i to ne samo sa stanovišta društvene kontrole službi državne bezbednosti i zaštite prava građana i svih drugih subjekata u zemlji, već i kao pomoć službama u njihovoj orijentaciji u raznim tekućim društveno-političkim zbivanjima.

Sprovodila je princip da sa predsednicima republičkih komisija za kontrolu nad radom službi državne bezbednosti u republičkim sekretarijatima za unutrašnje poslove zajednički razmotre ona pitanja u kojima najviše dolazi do izražaja jedinstveno delovanje saveznih i republičkih službi.

Na osnovu utvrđenog programa aktivnosti, tražila je i dobijala materijale za pretres pojedinih pitanja, kao i materijale o tekućim problemima iz rada SDB-a – po svom zahtevu ili po inicijativi SDB-a. Takođe, ostvarivala je uvid

[14] AJ, fond br. 837, fasc. br. II–5–d/75, Izveštaj o dosadašnjem radu Komisije za kontrolu nad radom službi državne bezbednosti u saveznim organima uprave, str. 4.

[15] U kraćem pregledu – sižeu data je sadržina tog materijala, koji je štampan na 53 strane. Njega čine: Izveštaj o dosadašnjem radu (Prilog 1); Pregled pitanja koje je Komisija razmatrala (tri strane); Rezime izveštaja o radu službi državne bezbednosti (Prilog 2); Rezime izveštaja o neprijateljskoj delatnosti protiv SFRJ stranih obaveštajnih službi i ekstremnog dela emigracije (Prilog 3); Zaključci Komisije o delatnostima unutrašnjeg neprijatelja (Prilog 4); Rezime izveštaja o sređivanju dokumentacije u SDB-u SSUP-a od 1. jula 1966. do kraja 1970. godine (sačinjen februara 1971. godine – Prilog 5); Zapisnik o kontroli i ostvarenom uvidu u dokumentaciju u arhivskim i izdvojenim fondovima SDB-a SSUP-a (Prilog 6) i Rezime izveštaja o neposredno ostvarenoj kontroli primene operativno-tehničkih sredstava (Prilog 6).

i u materijale koje je SDB SSUP-a dostavljala Saveznoj skupštini, SIV-u ili telima društveno-političkih organizacija u federaciji.

Razmatranjem materijala, pretresom pojedinih pitanja, kao i neposrednim vršenjem uvida, Komisija je ostvarivala svoja zakonska ovlašćenja o kontroli nad radom službi državne bezbednosti. Donosila je odgovarajuće zaključke, zahtevala da službe državne bezbednosti u saveznim organima uprave izvrše pojedine radnje i sugerisala da sprovedu određene mere. O najvažnijim pitanjima informisala je predsednika Republike, predsednika Savezne skupštine, predsednika i članove SIV-a i predlagala rešenja za pojedine probleme.

Najzvažnija pitanja kojima se bavila u svom mandatu bila su: 1) orijentacija u radu svih službi državne bezbednosti u saveznim organima uprave; 2) obaveštajno delovanje protiv Jugoslavije, sa kompleksom aktivnosti neprijateljske emigracije i orijentacija SDB-a na otkrivanju, praćenju i suzbijanju takve delatnosti; 3) delovanje neprijateljskih elemenata u zemlji; 4) otklanjanje eventualnih mogućnosti za pojavu devijacija u SDB-u, rešavanje pitanja sistemskog postavljanja SDB-a, informisanja, međusobnih odnosa i saradnje, plasiranja informacija i dezinformacija, mesto i uloga službi u sistemu društvene samozaštite i pripreme za delovanje u ratnim uslovima i 5) revizija dosijea i druge dokumentacije i arhivske građe u posedu SDB-a, u skladu sa odlukama Brionskog plenuma. U toku revizije su, u skladu sa političkim odlukama i zakonom izmenjenim delokrugom SDB-a, iz dokumentacije službe uklonjeni svi materijali, podaci i evidencije o svim onim građanima koji ne deluju neprijateljski protiv ustavnog poretka.[16]

Komisija je imala izuzetno široka ovlašćenja u ostvarivanju neposredne kontrole nad tadašnjim službama bezbednosti, uključujući i uvid u svu dokumentaciju (bez ograničenja), arhivske fondove i zbirke. Takva ovlašćenja nema ni sadašnji Odbor za kontrolu službi bezbednosti u Narodnoj skupštini Srbije.[17]

[16] U tom smislu, Komisija je razmatrala i prihvatila poseban izveštaj SDB-a SSUP-a o reviziji i sređivanju dokumentacije u periodu od 1. jula 1966. do kraja 1970. godine; vidi: AJ, fond br. 837, fasc. br. II–5–d/75, Rezime izveštaja SDB-a SSUP-a o reviziji i sređivanju dokumentacije u periodu od 1. jula 1966. do kraja 1970. godine, Prilog 5, str. 1-6.

[17] U članu 19 Zakona o osnovama Uređenja službi bezbednosti Republike Srbije koji je stupio na snagu 19. decembra 2007. godine (*Službeni glasnika RS*, br. 116/07 i 72/12) stoji da članovi Odbora za kontrolu službi bezbednosti prilikom neposrednog nadzora „ne mogu od službi bezbednosti tražiti podatke o: 1) identitetu sadašnjih i bivših saradnika službe; 2) pripadnicima službe sa prikrivenim identitetom; 3) trećim licima kojima bi otkrivanje tih podataka moglo da šteti; 4) metodima pribavljanja obaveštajnih i bezbednosnih podataka; 5) akcijama koje su u toku; 6) načinu primene posebnih postupaka i mera; 7) podacima i informacijama koje su pribavljene razmenom sa stranim službama i međunarodnim organizacijama; 8) tajnim podacima i informacijama drugih državnih organa u posedu službe“.

O ostvarenoj kontroli svedoči i zapisnik, sačinjen 16. aprila 1971. godine.[18]

Jedan od osnovnih zadataka bio je i praćenje na koji način i kako je izvršena revizija dokumentacije nekadašnje Uprave državne bezbednosti, nakon Brionskog plenuma. Tako je na šestoj sednici komisije, 4. novembra 1969. godine, formirana tročlana radna grupa, koja je imala zadatak da proveri da li je završena revizija dokumentacije u SDB-u SSUP-a. Činili su je: Marko Bulc, Risto Antunović i Borko Temelkovski.

Radna grupa je, povodom tog posla, dva puta boravila u SDB-u SSUP-a. Prilikom kontrolnih poseta ostvarila je uvid u jedan deo dokumentacije, kako bi se uverila da li su ispoštovani ranije postavljeni kriterijumi. Tom prilikom izvršila je uvid i u određena dosijea, po metodu slučajnog uzorka, popisnike i dokumentaciju, kako bi se uverili da je revizija urađena na zakonit način. Tom prilikom je konstatovala da je dokumentacija zadržana u SDB-u u skladu sa važećim propisima. Na osnovu ostvarene kontrole imala je određene primedbe vezane za dokumentaciju koja je predata republičkim službama državne bezbednosti, zato što nisu imali informaciju na koji način je postupljeno sa njom, da li je ona uništavana ili je predata nekim drugim institucijama na čuvanje i kojim, šta je od toga ostalo u arhivu republičkih službi, a naročito šta je sa istorijskim fondovima i zbirkama koji su za javnost bili zatvoreni za korišćenje.[19]

Pored toga, navedena radna grupa je 22. aprila 1970. godine u SDB-u SSUP-a izvršila kontrolu primene operativno-tehničkih sredstava i mera. Tom prilikom konstatovano je: 1) da su poslovi koje obavlja SDB opredeljeni Odlukom SIV-a, od 27. aprila 1967. godine; 2) da su prema pomenutoj Odluci saveznom sekretaru za unutrašnje poslove data i određena vanredna ovlašćenja, da u slučaju hitnosti, kada su u pitanju poslovi od posebnog značaja za bezbednost zemlje, može narediti SDB-u izvršenje tih poslova, odnosno može naložiti primenu operativno-tehničkih mera, uz naknadno pribavljenu odluku SIV-a;[20] 3) uvidom u dokumentaciju od 1966. do dana kontrolisanja ustanovljeno je da su tehnička sredstva primenjivana u skladu sa važećim propisima i uz saglasnost ovlašćenih starešina;

[18] Ibid.; Zapisnik o izvršenom neposrednom uvidu Komisije za kontrolu nad radom službi državne bezbednosti u saveznim organima uprave u dokumentaciju i arhivskim i izdvojenim fondovima SDB-a SSUP-a, od 16. aprila 1971. godine, str. pov. br. 56, sačinjen 20. aprila 1971. godine, Prilog 6, str. 1-6.

[19] Ibid., str. 5.

[20] Takvo ovlašćenje korišćeno je u kontrolisanom periodu samo jednom, više o tome vidi: Rezime izveštaja Komisije za kontrolu nad radom službi državne bezbednosti u saveznim organima uprave o kontroli operativno-tehničkih sredstava, Prilog 7, str. 1–5, AJ, fond br. 837, fasc. br. II–5–d/75.

4) da su članovi Komisije za kontrolu upoznati sa procedurom primene operativno-tehničkih sredstava, kako bi shvatili da li postoji mogućnost za zloupotrebu.

Navedena Komisija nije imala nikakvih nadležnosti u kontroli zakonitosti u radu republičkih službi bezbednosti. I pored toga, u periodu od 1968. do kraja 1971. godine, održala je nekoliko sastanaka sa predsednicima komisija izvršnih veća socijalističkih republika za kontrolu nad radom službi državne bezbednosti u republičkim organima za unutrašnje poslove. Jedan od takvih sastanaka održan je 11. juna 1970. godine u Beogradu. Na njemu su predsednici republičkih komisija[21] govorili o kontrolama u republičkim službama bezbednosti. Tom prilikom prisutnima je prezentovan, u celini, Izveštaj o kontroli rada jedne organizacione jedinice SDB-a SSUP-a.[22]

Na osnovu Poslovnika o radu SIV-a Komisija za kontrolu službi državne bezbednosti u saveznim organima funkcionisala je kao stalno radno telo ovog državnog organa, sa zadacima utvrđenim na osnovu zakona o osnivanju. Prestala je da postoji obrazovanjem Saveta za poslove državne bezbednosti Predsedništva SFRJ, sredinom septembra 1971. godine.

4. Savet za poslove državne bezbednosti Predsedništva SFRJ

Pre donošenja Zakona o saveznim savetima, koji je Skupština SFRJ usvojila 26. decembra 1974. godine,[23] na osnovu Odluke Predsedništva SFRJ iz 1971. godine konstituisani su Savet za poslove državne bezbednosti Predsedništva SFRJ, a potom i Komisija Predsedništva SFRJ za usklađivanje rada organa koji vrše poslove državne bezbednosti. Na čelu oba radna tela bio je Josip Broz Tito. Ona su funkcionisala i nakon ustavnih promena 1974. godine, pa sve do formiranja, početkom 1975. godine, Saveznog saveta za zaštitu ustavnog poretka.

Savet za poslove državne bezbednosti konstituisan je na osnovu Odluke Predsedništva SFRJ od 16. septembra 1971. godine.[24] Na istoj sednici, pored predsednika Saveta, Josipa Broza Tita, imenovano je osam funkcionera iz svih republika i autonomnih pokrajina za članove tog tela: Augustin Papić, SR

[21] Izuzev predstavnika iz Makedonije, koji nije prisustvovao sastanku.

[22] AJ, fond br. 837, fasc. br. II–5–d/75, Izveštaj o kontroli rada jedne organizacione jedinice SDB-a SSUP-a, str. 1–9.

[23] Vidi: Zakon o saveznim savetima, *Službeni list SFRJ*, broj 66/74.

[24] AJ, fond br. 803, fasc. br. 1867, Izveštaj o konstituisanju Saveta za poslove državne bezbednosti, str. 1–2.

BiH; Miko Tripalo,[25] SR Hrvatska, koga je kasnije na toj funkcijji zamenio Jakov Blažević; Dobrosav Ćulafić, SR Crna Gora; Marko Bulc, SR Slovenija; Dragi Stamenković, SR Srbija; Krste Crvenkovski, SR Makedonija; Maćaš Keleman, SAP Vojvodina i Veli Deva, SAP Kosovo.

Na sednici Predsedništva SFRJ, održanoj 24. decembra 1971. godine, za sekretara Saveta za poslove državne bezbednosti imenovan je general-potpukovnik JNA, Ivan Mišković, koji je istovremeno bio i specijalni savetnik predsednika Republike i vrhovnog komandanta oružanih snaga za pitanja bezbednosti.

Prva sednica tog tela održana je 21. marta 1971. godine na Brionima. Predsedavao je Josip Broz Tito. Pored članova Saveta prisustvovali su, po pozivu, i drugi visoki savezni funkcioneri: Mijalko Todorović, predsednik Savezne skupštine; Džemal Bijedić, predsednik SIV; Stane Dolanc, sekretar Izvršnog biroa Predsedništva SKJ; general Armije Nikola Ljubičić, savezni sekretar za narodnu odbranu; Mirko Tepavac, savezni sekretar za spoljne poslove; Luka Banović, savezni sekretar za unutrašnje poslove i Ivan Dolničar, sekretar Saveta za poslove narodne odbrane Predsedništva SFRJ.

Tom prilikom, razmatrana su sledeća pitanja: 1) Izveštaj o konstituisanju Saveta; 2) Ostvarivanje ustavnih funkcija federacije u oblasti državne bezbednosti; 3) Procena aktivnosti unutrašnjeg i spoljnjeg neprijatelja; 4) Predlog programa rada Saveta za 1972. godinu; 5) Predlog izveštaja Predsedništvu SFRJ.

Na istoj sednici podržan je predlog da Predsedništvo SFRJ donese Odluku o osnivanju još jednog tela – Komisije Predsedništva SFRJ za usklađivanje rada organa koji vrše poslove državne bezbednosti[26] i Odluku o osnivanju stručne Službe Predsedništva SFRJ za pitanja državne bezbednosti.

U istom sazivu Savet je, pored navedene, održao još tri posebne i jednu zajedničku sednicu sa Savetom za narodnu odbranu. Na njima je raspravljano o diverzantsko-terorističkim i neprijateljskim aktivnostima protiv SFRJ (13. jul 1972. godine), o odbrambenim i bezbednosnim aspektima zapošljavanja državljana u inostranstvu (zajednička sednica 19. decembra 1972. godine), o nacrtu Zakona o osnovama sistema državne bezbednosti, o sprovođenju ustavnih amandmana u oblasti državne bezbednosti, predlogu pitanja iz oblasti državne bezbednosti za Plan rada Predsedništva SFRJ za prvo polugođe u 1973.

[25] Zajedno sa Savkom Dabčević-Kučar je bio jedan od vođa Hrvatskog proleća. Na sastanku u Karađorđevu, održanom 1. i 2. decembra 1971. godine, smenjen je sa svih političkih funkcija, a nakon toga i penzionisan.

[26] Na sednici Predsedništva SFRJ od 19. aprila 1972. godine doneta je Odluka o o osnivanju Komisije Predsedništva SFRJ za usklađivanje rada organa koji vrše poslove državne bezbednosti.

godini i predlogu zaključaka o zapošljavanju državljana SFRJ u inostranstvu (31. januar 1973. godine); o Izveštaju o sprovođenju direktiva Predsednika Republike i VKOS SFRJ i zaključaka 13. sednice Predsedništva SFRJ o pitanjima državne bezbednosti, o nadležnostima i organizovanju Predsedništva SFRJ u oblasti državne bezbednosti prema ustavnim amandmanima i nacrtu Ustava SFRJ i predlogu Plana rada do izbora novog Predsedništva SFRJ (25. decembar 1973. godine). Na prve dve sednice predsedavao je Josip Broz Tito. Zajedničkom sednicom sa Savetom za narodnu odbranu i trećom posebnom, Rato Dugonjić, potpredsednik Predsedništva SFRJ, dok je četvrtom, poslednjoj u tom mandatu, predsedavao Mitja Ribičić, potpredsednik SFRJ.

Na osnovu Odluke Predsedništva SFRJ od 18. juna 1974. godine obrazovan je novi sastav Saveta za poslove državne bezbednosti. U Odluci se navodi da se osniva radi ostvarivanja Ustavom SFRJ utvrđenih prava i dužnosti predsednika Republike i Predsedništva SFRJ u oblasti zaštite Ustavom SFRJ utvrđenog poretka (državne bezbednosti). Savet za državnu bezbednost razmatra pitanja i daje mišljenja i predloge o svim pitanjima iz nadležnosti, pre svega, predsedniku Republike i Predsedništvu SFRJ, ali može davati i Skupštini SFRJ, Saveznom izvršnom veću, rukovodstvima društveno-političkih organizacija na nivou federacije, ali i predsedništvima svih republika i autonomnih pokrajina, pod uslovom da ta pitanja spadaju u nadležnost tih organa.[27] Takođe, u obavezi je da razmatra pitanja od značaja za političko-bezbednosno usmeravanje i usklađivanje rada organa koji vrše poslove državne bezbednosti, a u skladu sa smernicama Predsedništva SFRJ kome u vršenju tih poslova direktno odgovara.

Zanimljivo je da u pomenutoj Odluci ne stoji eksplicitno, kao u prethodnoj sastav i broj članova Saveta, već da „Savet za državnu bezbednost sačinjavaju predsednik i određeni broj članova koje bira Predsedništvo SFRJ od svojih članova, a da su članovi po položaju: predsednik SIV-a, savezni sekretari za unutrašnje i spoljne poslove i odbranu“. Pored njih, kao članovi mogu biti i predstavnici rukovodećih organa društveno-političkih organizacija, koje odredi Predsedništvo SFRJ, a u skladu sa poslovnikom Saveta.[28] Stručne i administrativne poslove obavljala je Služba Predsedništva SFRJ za poslove državne bezbednosti. U skladu sa tom odlukom Savet je bio u obavezi da donese Poslovnik o radu, a do njegovog donošenja primenjivane su odredbe Poslovnika o radu Predsedništva SFRJ.

[27] AJ, fond br. 803, fasc. br. 1869, Odluka o obrazovanju i sastavu Saveta za državnu bezbednost, od 18. juna 1974. godine, stav 1. tačka 3.

[28] To mesto bilo je rezervisano za visokog funkcionera iz organa SKJ.

Predsednik Republike, na osnovu svoje funkcije, predsedavao je sednicama, a ako je odsutan sednice je vodio, neko od visokih funkcionera Saveta, koga za to lično ovlasti, najčešće potpredsednik Predsedništva SFRJ. Ako su na dnevnom redu pitanja od naročitog interesa za republike ili autonomne pokrajine, na sednice su mogli biti pozvani i predsednici republičkih ili pokrajinskih saveta.[29]

U ovom mandatu, pa sve do donošenja Zakona o saveznim savetima (26. decembar 1974. godine) i Odluke o konstituisanju Saveznog saveta za zaštitu ustavnog poretka (10. januara 1975. godine), a tokom iste godine i republičkih saveta, realizovane su četiri sednice. Prva je održana 19. septembra 1974. godine u Palati federacije. Predsedavao je Petar Stambolić, potpredsednik Predsedništva SFRJ. Na dnevnom redu bile su aktuelne informacije o bezbednosnoj situaciji i problemima u radu službi bezbednosti i dogovor oko organizacije, programa i načinu rada tog tela.

Predsedniku Republike upućena je sa tog sastanka informacija u kojoj se naglašava da „glavnu opasnost za socijalistički i samoupravni razvoj zemlje predstavlja unutrašnji neprijatelj“, a da službe državne bezbednosti „još nisu u odgovarajućoj meri usmerene na suzbijanje njegove delatnosti“. Pored toga „konstatovano je da je situacija u sektoru bezbednosti ozbiljna, s obzirom da je obaveštajni i subverzivni rad postao sastavni element političke strategije velikih sila“, te da je „naša zemlja stalno na udaru takve politike“. Iz tih razloga zatraženo je da bi službe bezbednosti „morale da se osposobe, kako bi parirale takvim aktivnostima“. Posebna pažnja bila je posvećena njihovom kadrovskom jačanju i materijalno-tehničkom osposobljavanju. Posebno je naglašeno da prilikom odabira kadrova „najznačajniji kriterij treba da bude klasna opredeljenost, idejno-politička usmerenost i odanost“.[30]

Druga sednica tog tela održana je 6. decembra 1974. godine,[31] na Brdu kod Kranja. Predsedavao je predsednik Republike. Prisustvovali su: Lazar Koliševski, Stane Dolanc, Džemal Bijedić; Miloš Minić, Franjo Herljević i Petar Stambolić. Uvodno izlaganje podneo je Franjo Herljević.

---

[29] Iz ove odredbe se mogu videti posledice donošenja novog Ustava SFRJ iz 1974. godine, odnosno prenošenje određenih nadležnosti i u oblasti bezbednosti sa saveznog na republičke i pokrajinske nivoe vlasti.

[30] AJ, fond br. 803, fasc. br. 1869, Informacija sa sednice Saveta za državnu bezbednost upućena predsedniku Republike.

[31] U arhivskom materijalu, naslovljenim Pregled sednica Saveta za državnu bezbednost Predsedništva SFRJ (AJ, fond br. 803, fasc. br. 1869), pogrešno je napisano da je ta sednica održana 6 oktobra.

Ponovo je ocenjeno da se iz zemlje i inostranstva pojačava neprijateljska delatnost, te da je uočena sprega „unutrašnjeg i spoljnjeg neprijatelja". U tom smislu predložene su odgovarajuće mere, koje treba da preduzimaju organi vlasti i službe bezbednosti, društveno-političke organizacije i drugi subjekti. Posebno je naglašena uloga, u takvim okolnostima, članova SKJ. Za službe bezbednosti rečeno je „da se moraju šire preventivno postaviti i stvoriti izvore informacija svuda gde se neprijateljska delatnost očekuje". Insistiralo se na: „usklađenijem i ofanzivnijem nastupu službi državne bezbednosti prema spoljnem neprijatelju u cilju blagovremenog otkrivanja njegovih namera i planova". Naročito se insistiralo na „organizovanijem nastupu prema organizacijama ekstremne emigracije svih nacionalnosti".[32]

Trećom i četvrtom sednicom (11. decembra 1974. i 9. januara 1975. godine), predsedavao je Lazar Koliševski. Tom prilikom razmatrana su jedinstvena načela o primeni sredstava i metoda u vršenju poslova državne bezbednosti, informisanje najvišeg državnog i političkog rukovodstva o pitanjima iz oblasti državne bezbednosti, kao i jedinstvena načela u primeni sredstava i metoda u vršenju poslova državne bezbednosti.

5. Komisija Predsedništva SFRJ za usklađivanje rada organa koji vrše poslove državne bezbednosti

Na osnovu Odluke Predsedništva SFRJ od 19. aprila 1972. godine osnovana je Komisija Predsedništva SFRJ za usklađivanje rada organa koji vrše poslove državne bezbednosti.[33] Činili su je predsednik Republike i još pet članova: predsednik SIV-a, specijalni savetnik predsednika Republike i vrhovnog komandanta oružanih snaga za pitanja bezbednosti, savezni sekretar za narodnu odbranu, savezni sekretar za unutrašnje pslove i savezni sekretar za inostrane poslove. Sednicama je predsedavao predsednik Republike, a u odsustvu ga je zamenjivao predsednik SIV-a ili neki drugi član koga odredi predsednik. Rad Komisije zasnivao se na osnovu određenih odluka i smernica predsednika Republike i Predsedništva SFRJ, dok je SIV mogao predložiti da se razmatraju i pitanja iz nadležnosti vlade. Osnovni zadatak ove Komisije bio je da razmatra pitanja i donosi zaključke u oblasti usklađivanja rada organa koji vrše poslove državne bezbednosti. Doneti zaključci dostavljali su se na uvid Predsedništvu SFRJ i SIV-u, dok je izveštaj o svom radu podnosila isključivo Predsedništvu SFRJ. Tokom svog mandata održala je 11 sednica.

[32] AJ, fond br. 803, fasc. br. 1870, Zapisnik sa 2. Sednice Saveta za državnu bezbednost, str. 1-3.
[33] Odluku je potpisao potpredsednik Predsedništva SFRJ Branko Crvenkovski.

Na prvoj i drugoj sednici, održanim 30. juna i 21. jula 1972. godine, raspravljalo se o ubačenoj ustaškoj terorističkoj grupi na području Bugojna i planine Raduša u Bosni i Hercegovini i slabostima koje su, pre svega, na preventivnom planu ispoljile službe bezbednosti i o potencijalnim opasnostima koje se odnose na ubacivanje novih terorističkih grupa.[34]

Od treće do sedme sednice Komisija se, najvećim delom, bavila organizacijom i sprovođenjem suđenja uhvaćenim članovima terorističke organizacije HRB-a i o načinu obaveštavanja javnosti o toku suđenja pred Vojnim sudom u Sarajevu, sprovođenju naloženih mera predsednika SFRJ i VKOS-a, kao i na pripremi sednica Saveta za poslove državne bezbednosti Predsedništva SFRJ.

Na osmoj sednici održanoj 28. maja 1973. godine u Beogradu raspravljalo se o bezbednosnom aspektu Četvrte konferencije nesvrstanih zemalja u Alžiru, o ostvarivanju saradnje sa službama bezbednosti drugih država, o bezbednosno-obaveštajnom aspektu kandidovanja predsednika Republike za Nobelovu nagradu za mir, o realizaciji programa rada Predsedništva SFRJ u oblasti državne bezbednosti i Saveta za poslove državne bezbednosti Predsedništva SFRJ i o Nacrtu Zakona o osnovama sistema državne bezbednosti.[35]

Pored toga na devetoj i desetoj sednici razmatrana su važna pitanja koja su se odnosila na zadatke i probleme rada Službe za istraživanje i dokumentaciju SSIP-a; saradnja službi sa stranim službama bezbednosti, koja obuhvata principe saradnje, postupak odobravanja, usklađivanje i koordinacija

[34] U terorističkoj grupi, ubačenoj u zemlju, bilo je 19 lica. Oni su 20. juna 1972. godine ilegalno iz Austrije ušli na teritoriju SFRJ kod Dravograda. Iz zasede su kidnapovali slovenačkog šofera „Radenske“ i njegovim kamionom se prevezli do Bugojna. Nakon toga organizovali su kamp na planini Raduša. Glavni zadatak te grupe bio je dizanje ustanka, rušenje SFRJ i stvaranje NDH. Jugoslovenski organi bezbednosti upad su dočekali nespremni. Toj grupi suprotstavili su se pripadnici milicije, teritorijalne odbrane i jedinice JNA. U prvom okršaju sa terorističkom grupom, koji se dogodio 26. juna 1972. godine poginuo je komandir čete vojne policije iz Sarajeva, kapetan prve klase Miloš Popović, a ranjena su još dvojica policajaca. Do 24. jula u sukobima sa ubačenom terorističkom grupom poginulo je 13 pripadnika milicije, teritorijalne odbrane i vojske. Likvidirano je i 15 terorista, a četvorica su uhvaćena. Na suđenju pred Vojnim sudom u Sarajevu 11. i 12. decembra 1972. godine trojica pripadnika ustaške terorističke grupe osuđenja su na smrt – streljanjem (Đuro Horvat, Vejsil Keškić i Mirko Vlasnović), dok je Ludvig Pavlović, kao najmlađi član grupe, osuđen na kaznu zatvora od 20 godina. Po izlasku iz zatvora 1991. godine poginuo je pod nerazjašnjenim okolnostima u blizini Tomislavgrada; više u tome videti u: AJ, fond br. 803, fasc. br. 1867, Kratak prikaz „Informacije o diverzantsko-terorističkoj aktivnosti protiv SFRJ, sa težištem na poslednjim događajima“, str. 1–8; AJ, fond br. 803, fasc. br. 1865, Zapisnik sa 1. sednice Komisije Predsedništva SFRJ za usklađivanje rada organa koji vrše poslove državne bezbednosti, str. 1-31.

[35] AJ, fond br. 803, fasc. br. 1865, videti zapisnike od 3. do 8. sednice Komisije Predsedništva SFRJ za usklađivanje rada organa koji vrše poslove državne bezbednosti.

saradnje;[36] bezbednosne aspekte i posledice po SFRJ rata na Bliskom istoku; obezbeđenje predsednika Republike i šefova stranih država u poseti SFRJ i uloge pojedinih službi bezbednosti u tom domenu (jedanaesta sednica).[37]

6. Zaključak

Na osnovu sprovedenog istraživanja i analize sadržaja najvažnijih dokumenata do kojih se u ovom postupku došlo, sasvim pouzdano se može konstatovati i zaključiti da je u periodu od sredine 1966. pa sve do početka 1975. godine, funkcionisalo više različitih mehanizama nadzora i kontrole nad tadašnjim saveznim službama bezbednosti. Tela i organi koji su u tom vremenskom periodu imali zadatak da se bave pitanjima državne bezbednoti, uglavnom su, direktno, snagom političkih autoriteta uticali na kreiranje aktivnosti tadašnjih službi bezbednosti u Jugoslaviji.

U tom periodu na nivou federacije postojale su četiri službe bezbednosti, dve vojne (UB SSNO i Druga uprava GŠ JNA) i dve civilne (SDB SSUP-a i SID SSIP-a). Istovremeno, u republikama i pokrajinama funkcionisalo je osam republičkih i pokrajinskih službi bezbednosti. Nakon Brionskog plenuma republičke, a nešto kasnije, od 1968. godine i pokrajinske službe državne bezbednosti, dobile su skoro potpunu samostalnost. To je naročito došlo do izražaja po donošenju novog Ustava SFRJ iz 1974. godine.

Posebnu nepoznanicu, u ovom periodu, predstavljale su vojne službe bezbednosti (Uprava bezbednosti SSNO i Druga – obaveštajna uprava GŠ JNA). Postojalo je mišljenje da one treba da budu izvan civilne kontrole i da je dovoljno to što su pod direktnom ingerencijom predsednika Republike i vrhovnog komandanta oružanih snaga. Takva praksa, uglavnom, bila je prisutna sve do konstituisanja Saveznog saveta za zaštitu ustavnog poretka, početkom 1975. godine, koji je na osnovu nadležnosti i sastava bio „produžena ruka“ Predsedništva SFRJ.

[36] AJ, fond br. 803, fasc. br. 1869. Zaključci o saradnji službi bezbednosti SFRJ sa inostranim službama bezbednosti, str. 2-3.

[37] AJ, fond. br. 803, fasc. br. 1866, Zapisnik sa 11. sednice Komisije, održane 14. januara 1974. godine, str. 1-11.

Lazić Radojica, PhD
assistant professor,The National Security Academy, Belgrade

THE CONTROL OF THE STATE SECURITY SERVICES FROM THE MIDDLE OF 1966 UNTILL THE BEGINNING OF 1975

A b s t r a c t

The Brioni plenum took place in mid 1966. It was carefully planned and prepared beforehand. The decisions made there will have a crucial importance and far-reaching consequences for the fate of Yugoslavia at the time. This event sped up the process of the decentralization of the power of the state. Furthermore, it brought a completely new organization based on this new concept, as well as a new role and jurisdiction of the newly formed State Security Service. Based on the Law on Federal councils, the Federal Council for the Protection of the Constitutional Order was established from July 1966 until the beginning of 1975. Based on original and so far unpublished sources, this paper attempts to show and explain how these governing bodies and organs functioned. The main task of these governing bodies and organs was to follow, control, guide and coordinate the activities of the extremely complex security intelligence system of SFRY.

Keywords: *the Brioni plenum, security services, legality in work, Presidency of SFRY, control*

Literatura

1. Arhiv Jugoslavije, fondovi: Predsedništvo SFRJ, Savezni savet za zaštitu ustavnog poretka, Kabinet predsednika Republike, Savezno izvršno veće, Narodna skupština SFRJ
2. Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije
3. Dimitrijević, B. (2001). Odjek Brionskog plenuma na službu unutrašnjih poslova 1966–1970, *Istorija 20. veka*, (1), str. 75–88

4. Duhaček, A., (1992). Ispovest obaveštajca – Uspon i pad jugoslovenske obaveštajne službe, Beograd, Grafopres
5. Đorđević, O., (1989). Leksikon bezbednosti, Beograd, Privredapublik
6. Kovač, S. i Popović Grigorov, I. (2013). Vojna služba bezbednosti u Srbiji, Beograd, Medija centar „Odbrana"
7. Kovač, S., Dimitrijević, B. i Popović Grigorov, I. (2014). Slučaj Ranković – iz arhiva KOS-a, Beograd, Medija centar „Odbrana"
8. Lazić, R., (2014). Kontrola službi bezbednosti u Srbiji, Beograd, Akademija za nacionalnu bezbednost, JP Službeni glasnik
9. Lazić, R. i Tomić, M. (2019). Civilna služba bezbednosti u Srbiji/Civil Security Service in Serbia, Beograd, JP Službeni glasnik
10. Mišković, I., Bader, A., (2019). General iz Premanture, prva knjiga, Medulin, opština Medulin
11. Popović, J. (1999). Četvrta sednica CK SKJ – Brionski plenum, Beograd, Arhiv Jugoslavije
12. Savić, A. i Bajagić, M. (2005). Bezbednost sveta – od tajnosti do javnosti, Beograd, Viša škola unutrašnjih poslova
13. Osnovni zakon o unutrašnjim poslovima, *Službeni list SFRJ*, br. 49/66
14. Zakon o osnivanju Komisije za kontrolu službi državne bezbednosti, *Službeni list SFRJ*, br. 40/68
15. Zakon o osnovama sistema državne bezbednosti, *Službeni list SFRJ*, br. 1/74
16. Zakon o saveznim savetima, *Službeni list SFRJ*, br. 66/74
17. Zakon o osnovama uređenja službi bezbednosti Republike Srbije, *Službeni glasnika RS*, br. 116/07 i 72/12.

Petrović Z. Milica[*]

UDK: 347.78(061.1EU:497.11)
Pregledni rad
DOI 10.5937/ptp2002095P
Primljen: 20.03.2020.
Odobren: 27.04.2020.
Strana: 95–111

PRAVNA REGULATIVA DELA SIROČADI (*ORPHAN WORKS*) U EVROPSKOJ UNIJI I REPUBLICI SRBIJI

REZIME. Potreba za pravnom regulativom dela kod kojih, prilikom upotrebe izostaje saglasnost titulara autorskog prava zbog toga što je on nepoznat, ili se ne može locirati (u daljem tekstu: dela siročad) zvanično je prepoznata od strane Evropske unije 2012. godine donošenjem Direktive o određenim dozvoljenim načinima korišćenja dela siročadi, čiji je, jedan od glavnih ciljeva bio harmonizacija prava u ovoj oblasti. Pomenutom problemu države Unije pristupaju na različite načine, ne pridržavajući se ili nepravilno tumačeći Direktivu. Autor opisuje odlike Direktive, analizira rešenja u zemljama članicama Evropske unije i ispituje usklađenost pravne regulative u ovim zemljama sa pravilima propisanim Direktivom i osnovnim postulatima autorskog prava zadatih Bernskom konvencijom.

Na osnovu rezultata uporednopravne analize autor dolazi do zaključka da sistem ograničenja autorskih prava, koji preovladava u praksi navedenih zemalja, a kojim se omogućava korišćenje dela siročadi nije dovoljno efikasan, te da se, kao odgovarajućem rešenju treba prikloniti sistemu licenciranja.

Ključne reči: *dela siročad, autorsko pravo, pravo Evropske unije, pravo Republike Srbije.*

[*] Msr., Doktorand na Pravnom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu, asistent na Pravnom fakultetu za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Univerzitet Privredna akademija,
e-mail: milica.petrovic@pravni-fakultet.info

1. Uvod

Digitalno doba, koje je nastupilo krajem dvadesetog veka u potpunosti zamenjuje dotadašnje analogne mehanizme. Nagli napredak tehnologije odražava se na sve segmente društvenog života, pa tako i na pravo. U autorskom pravu preovladava analogna informaciona tehnologija, koja umesto niza binarnih brojeva, koristi slova i reči, odnosno druge vizuelne i auditivne znake koji se lako mogu spoznati ljudskim čulima.

Digitalizacija podrazumeva pretvaranje signala (slika, zvuk ili tekst) iz analognog u digitalni oblik što prouzrokuje „veštačko" odvajanje autorskog dela od njegovog telesnog nosača. Na ovaj način ugrožavaju se interesi nosioca autorskog prava što dokazuje veliki broj povreda autorskog prava na internetu, a pre svega prava na umnožavanje i prava na činjenje dela dostupnim javnosti. O autorskom pravu može se govoriti kao o osnovu kreativnog stvaralaštva i inovacije, te je neophodno pronaći ravnotežu između adekvatne zaštite nosioca prava i zahteva digitalnog društva.

Potreba da se pravno uredi digitalizacija u slučajevima gde izostaje saglasnost nosioca prava (podrazumevajući tu i dela siročad kod kojih je nosilac nedostupan) prepoznata je i u Evropskoj uniji, i to najpre kroz projekat nazvan *Europeana*. Osnovni cilj ovog projekta jeste širenje znanja stvaranjem digitalnih biblioteka, koje bi sadržale sva autorska dela kojima bi korisnici mogli pristupiti sa bilo kog mesta i bez vremenskog ograničenja.

Kada je reč o tzv. delima siročadi (*orphan works*), nosioci prava se ne mogu identifikovati, ili se ne mogu locirati čak ni onda kada su identifikovani, te stoga ne mogu dati svoj pristanak na upotrebu autorskih dela, zbog čega su ona često izostavljena iz digitalnih biblioteka i nedostupna korisnicima koji bi im želeli pristupiti.

S obzirom na potrebu korišćenja dela siročadi postavlja se pitanje na koji je način njihov status regulisan u pravu Evropske unije i u kojoj je meri, i da li je zakonodavstvo Republike Srbije usklađeno sa pravilima koja postavlja Evropska unija?

2. Pravni status dela siročadi i dozvoljeni načini njihove upotrebe u pravu Evropske unije

Evropski parlament i savet 25. oktobra 2012. godine doneli su Direktivu 2012/28/EU o određenim dozvoljenim načinima korišćenja dela siročadi.[1]

[1] Directive 2012/28/EU on certain permitted uses of orphan works, *Official Journal Legislation*, 299, 27. 10. 2012, p. 5–12. (2020, Februar 14), Preuzeto sa: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32012L0028 (pristup 14. 2. 2020).

Razlog zbog koga je ona doneta jeste ustanovljavanje pravnog okvira na osnovu koga bi se moglo pristupiti digitalizaciji dela siročadi, iako autorsko pravo na tim delima još uvek postoji. Član 2 pomenute Direktive propisuje dela siročad (*orphan works*) kao autorska dela ili fonograme kod kojih nijedan od nosilaca prava nije identifikovan ili ukoliko je identifikovan, ne može biti lociran uprkos sprovedenoj temeljnoj potrazi (*diligent search*). Temeljna potraga za nosiocima prava treba da se obavi na osnovu pretraživanja relevantnih izvora za svaku od kategorija autorskih dela ili predmeta srodnopravne zaštite, pri čemu je neophodno realizovati je pre nego što se pristupi preduzimanju bilo koje radnje koju bi mogli okarakterisati kao radnju iskorišćavanja dela.[2]

Direktiva 2012/28/EU u članu 1 propisuje kategorije autorskih dela kod kojih je nemoguće identifikovati ili locirati nosioca autorskog prava. To su autorska dela u vidu knjiga, dnevnika, novina, časopisa i drugih zapisa sadržanih u zbirkama javno dostupnih biblioteka, obrazovnih ustanova, muzeja, arhiva ili ustanova filmskog i audio nasleđa, kinematografska i audio-vizuelna dela i fonogrami sadržani u zbirkama javno dostupnih biblioteka, obrazovnih ustanova, muzeja, arhiva ili u ustanovama filmskog i audio nasleđa, kinematografska i audio-vizuelna dela i fonogrami koji su proizveli radiodifuzne organizacije do 31. decembra 2002. godine, koji su zaštićeni autorskim pravom, a prvi put objavljeni ili prvi put emitovani (ukoliko nisu objavljena) u državi članici Evropske unije. Osim ovih dela Direktiva će se primeniti i na autorska dela i fonograme koji nikada nisu bili izdati, niti emitovani, ali su ih javnosti učinile dostupnim javne institucije kao što su: biblioteke, obrazovne ustanove, muzeji, arhivi ili institucije koje se staraju o filmskom ili audio nasleđu, uz saglasnost koju mora dati nosilac prava, pri čemu se razumno može pretpostaviti da se nosioci prava ne bi protivili korišćenju koje je predviđeno u Direktivi (član 1, stav 3). Shodno stavu 4 istog člana, Direktiva se odnosi i na autorska dela i predmete srodnopravne zaštite koji su uvršćeni u autorska dela ili fonograme koji spadaju u neku od prethodno pomenutih grupa iz stavova 2 ili 3 ili su njihov sastavni deo.

Nedostupnost ovakvih dela javnosti predstavlja veliku prepreku u širenju znanja, te je bilo neophodno regulisati njihov status i definisati na koji način bi se ona mogla upotrebljavati, uprskos činjenici da nosilac autorskog prava nije dao svoju saglasnost. Direktiva 2012/18/EU doneta je sa ciljem da se pojednostavi i olakša postupak digitalizacije, u kojem učestvuju mnogobrojne

[2] Popović, D. (2018). Pravni režim digitalizacije primeraka autorskih dela u pravu Srbije i pravu Evropske unije u: Vuk Radović (urednik), Usklađivanje poslovnog prava Srbije sa pravom Evropske unije, Beograd, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, str. 250.

institucije poput: biblioteka, muzeja, arhiva, radiodifuznih organizacija i obrazovnih ustanova. Stvaranjem jedinstvenog digitalnog tržišta omogućilo bi se jačanje digitalne ekonomije, što bi rezultovalo konkurentnijim položajem zemalja članica EU na svetskom digitalnom tržištu na kojem trenutno primat imaju Sjedinjene Američke Države.[3]

Popović uočava da postoji jedan veliki nedostatak koji je, vezan za izbor pravnog akta kojim se reguliše ova oblast.[4] Naime, potpunu harmonizaciju prava svih država EU moguće je izvršiti samo obavezujućim pravnim aktima, te bi se bolji rezultati postigli ukoliko bi se izabrala uredba kao vrsta pravnog akta kojim će se regulisati status i načini upotrebe dela siročadi. S obzirom na to da se tim pravnim aktom daju samo smernice državama članicama i da im se ostavlja sloboda prilikom njene primene, praksa država članica je izuzetno neujednačena.

3. Uzroci nastanka dela siročadi

Smatra se da je nastanak dela siročadi usko povezan da jednim od glavnih postulata Bernske konvencije o zaštiti književnih i umetničkih dela iz 1886 (u daljem tekstu Bernska konvencija) kojom je predviđeno da autorsko pravo ne nastaje upisom u odgovarajući registar (što je neophodno za dobijanje patenta, odnosno drugog prava industrijske svojine), već naprosto, stvaranjem jednog autorskog dela. Gotovo svi zakoni o autorskom pravu usklađeni su sa pravilima Bernske konvencije, zbog čega ne postoji postupak registracije, obaveze podnošenja zahteva za priznavanje prava, niti obaveze objavljivanja dela za nastanak autorskog prava. Takođe, rok trajanja autorskog prava je neprimereno dugačak, sa tendencijom stalnog produžavanja (za života autora i 70 godina nakon njegove smrti, usled čega se pravo korišćenja autorskog dela prenosi na naslednike), što može dovesti do nastanka dela siročadi, jer se, u praksi, često dešava da naslednici i ne znaju za postojanje autorskog dela ili da jednostavno nisu zainteresovani da na taj način eksploatišu autorsko delo.

Prvi zakoni o autorskom pravu (SAD 1790, Francuski dekreti 1791 i 1793) predviđali su sistem obavezne registracije autorskih dela uz deponovanje primeraka tog dela. Tek sprovođenjem postupka formalne registracije

[3] Avilés, R. A., Gonzalo M-C. (2016). Análisis del estado de la declaración de obras huérfanas en Europa/Analysis of the status of the declaration of orphan works in Europe. *Revista general de información y documentación*, *26* (2), p. 366.

[4] Popović, D., op. cit., str. 243.

autor ili neko drugo lice umesto njega, mogli bi postati nosioci autorskog prava čiji je predmet zaštite to autorsko delo.[5]

Ipak, u modernom pravu uvođenjem registracije kao pravne obaveze ne bi se postigli očekivani efekti koji se ogledaju u smanjenju broja dela siročadi. U doba masovne digitalizacije, nova autorska dela nastaju gotovo svake sekunde na internetu, te bi podnošenje zahteva za registraciju i sprovođenje bilo kakvog formalnog postupka upisa bilo apsolutno nemoguće. Kao primer za to mogli bi uzeti popularne blogere ili influensere koji bi morali zahtevati registraciju za svaki od postova ili slika koje načine i postave na društvene mreže. Takođe, sistem registracije ne bi mogao funkcionisati besplatno, a troškovi registracije bili bi izuzetno visoki, što bi, zasigurno, rezultiralo napuštanjem sistema.[6]

4. Baza podataka dela siročadi u Evropskoj uniji

Najvažniji rezultat donošenja Direktive 2012/28/EU jeste formiranje jedinstvene baze podataka, koja za predmet ima dela siročad (*Orphan Works Database*). Nadležni organ koji se stara o ovoj bazi podataka je Zavod za intelektualnu svojinu Evropske unije (*European Union Intellectual Property Office* – EUIPO) sa sedištem u Alikanteu, u Španiji. Ovaj organ prima informacije o delima kojima je određen status dela siročeta iz svih država članica EU, na osnovu sprovedene temeljne potrage koje su sprovele institucije, uz dostavljanje dokaza. Primljene činjenice navode se u bazi podataka, kako bi svaka nadležna uprava, iz bilo koje države članice, mogla lako pristupiti ovoj bazi i dati potrebne informacije o delu za koje je nemoguće pronaći ili locirati nosioca prava. Autorsko delo koje je u nekoj državi članici EU proglašeno za delo siroče, imaće takav status u svim državama članicama EU. Na ovaj način formira se jedinstven registar kome mogu pristupiti svi potencijalni korisnici autorskog dela koje ima status dela siročeta, ali i sva ona lica koja su, potencijalno, nosioci prava. Ukoliko prepoznaju svoje delo u bazi podataka, nosioci autorskog prava imaju pravo da zatraže promenu statusa svoga dela i brisanje iz registra.

[5] Lu, B. (2012). The orphan works copyright issue: Suggestions for international response*, Journal of the Copyright Society of the USA*, *60,* p. 259.

[6] Ash, T., M. (2018). Where are all the orphans? How effective is current legislation in enabling cultural heritage institutions to make orphan works available online? - PhD diss., University of London, C, January 2018, pp. 18-19. (2020, February 13). Preuzeto sa: https://core.ac.uk/download/pdf/147830433.pdf

U mnogim državama članicama EU postoje unutrašnja akta kojima se nalaže korisnicima da, pre nego što sprovedu temeljnu potragu za nosiocem prava, prvo konsultuju bazu podataka dela siročadi EU. Primer za to je Španija, gde je ovakva obaveza predviđena Kraljevskom uredbom 224/2016 od 27. maja 2016. godine. Ukoliko se pokaže da baza ne sadrži potrebne informacije, tek onda se sprovodi temeljna potraga i konsultuju se ostali izvori informacija. Korisnici su u obavezi, da nakon sprovedene temeljne potrage dostave nadležnom organu naziv dela koje je u pitanju i informacije do kojih su došli tokom konsultovanja izvora, kao i korišćene izvore. Informacije do kojih se došlo nadležni organ je dužan da registruje u bazi podataka EU, kako bi one mogle biti dostupne javnosti.[7]

Baza podataka EU funkcioniše na jednostavan način, koristeći opcije pretraživanja na 24 jezika. Postoji i mogućnost filtriranja podataka prilikom pretrage kroz padajuće menije. Filteri mogu biti različiti, poput naslova, opisa, kategorija i nosioca prava, nadležnog organa koji je izvršio registraciju, informacija u vezi sa publikacijom, država objavljivanja-emitovanja, naziv izdavača, itd. Podaci iz ukupno 32 zemlje obuhvaćeni su ovom bazom podataka. Reč je o svim zemljama članicama EU kojima su pridodate Švajcarska, Lihtenštajn, Norveška i Island.

Navedena baza podataka EU koja za predmet ima dela siročad, ipak se ne upotrebljava redovno. Istraživanje sprovedeno u periodu od 2015 do 2018. godine u Velikoj Britaniji, Italiji i Holandiji u okviru projekta EnDOW (*Enhancing access to 20th Century Cultural Heritage through Distributed Orphan Works clearance*), koje se odnosilo na primenu Direktive i upotrebu navedene baze podataka EU, nije imalo očekivani pozitivan ishod. U istraživanju su učestvovale institucije iz navedenih država, kao što su: National Records of Scotland, National Library of Scotland, British Film Institute, British Library, National Library of Wales Festivaletteratura di Mantova, National Central, Library of Florence, Cineteca di Bologna, Istituto Luce Cinecitta, Vigamus (Video Game Museum), Nationaal Archief, Stadsarchief, Rotterdam Institute of Sound and Vision, Koninklijke Bibliotheek, Eye Film. Rezultati navedenog istraživanja u okviru projekta EnDOW su pokazali da se učinci Direktive razlikuju u zavisnosti od toga koja je država primenjuje.[8] Ipak, u svim institucijama je potvrđeno da se prati baza podataka EU, iako je

[7] Avilés, R.A., Gonzalo M-C. (2016). op. cit., p. 368.

[8] Stobo, V. et al. (2018). Current Best Practices among Cultural Heritage Institutions when Dealing with Copyright Orphan Works and Analysis of Crowdsourcing Options, report 3, EnDOW, pp. 30-36. (2020, February 13). Preuzeto sa: http://diligentsearch.eu/wp-content/uploads/2018/05/EnDOW-Report-3.pdf

veoma nepraktična i komplikovana za rad, kao i da je potrebno mnogo vremena za ručno unošenje podataka o svakom, pojedinačnom delu, te je stoga ili ne koriste ili je slabo koriste.

5. Dozvoljeni načini upotrebe dela siročadi

Da bi se jedno autorsko delo pojavilo na internetu i bilo svima dostupno, neophodno je da se ono umnoži, a zatim učini dostupnim javnosti. Ova dva ovlašćenja, čine suštinu postojanja autorskog prava.

Ovlašćenje na umnožavanje dela je ovlašćenje koje spada u grupu ovlašćenja na korišćenje autorskog dela u telesnom obliku. Nosilac prava može drugome da dozvoli ili zabrani umnožavanje dela, a da bi postojala povreda prava neophodno je da se delo nađe na telesnom nosaču i da potom bude učinjeno dostupnim, bez saglasnosti nosioca prava. Ovo se može učiniti na posredan i neposredan način. Posredan način činjenja dela dostupnim podrazumeva upotrebu različitih tehničkih pomagala putem kojeg čovek može opaziti sadržaj autorskog dela koje je u pitanju. Dakle, za te potrebe koriste se CD-ovi, DVD-jevi ili USB-ovi koje koristimo kada slušamo muziku ili gledamo filmove. Nasuprot tome, neposredno opažanje ostvaruje se samo pomoću ljudskih čula bez „posrednika“.

Radnja umnožavanja postoji i onda kada je delo umnoženo na način koji nije trajan, pa čak i nezavisno od svrhe za kou je ono izvršeno. To dalje znači da se prilikom bilo kakvog postavljanja zaštićenog sadržaja na internet (*upload*) može učiniti radnja umnožavanja.[9]

Svako lice koje postavi autorsko delo na internet čini da ono, makar kratkotrajno, bude zabeleženo na serveru. Time neminovno dolazi do povrede autorskog prava ukoliko je izostala saglasnost njegovog nosioca.

Ovlašćenje na interaktivno činjenje dela dostupnim javnosti jedno je od ovlašćenja koja spadaju u grupu ovlašćenja na korišćenje autorskog dela u bestelesnom obliku tekovina je digitalnog doba i razvitka interaktivnih, masovnih medija. Nosilac prava može drugom licu da dopusti ili zabrani da delo čini dostupnim javnosti žičnim ili bežičnim putem na onaj način koji bi mu omogućio da delu pristupi sa bilo kojeg mesta i u bilo koje vreme, u zavisnosti od potrebe. Zbog toga se može reći da samo nosilac prava ima isključivo ovlašćenje da koristi svoje delo na internetu, ukoliko to svoje pravo nije preneo na drugo lice ili dao saglasnost da se to učini.

[9] Marković, S., Popović, D. (2018). Pravo intelektualne svojine, Beograd, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, str. 61.

Kod dela siročadi nije moguće identifikovati ili locirati autora ili drugog nosioca prava, zbog čega nema saglasnosti za sprovođenje radnji kojima se umnožava delo i čini dostupnim javnosti. Posledica nepostojanja ovakve saglasnosti znači da takvo delo ostaje „skriveno" od pogleda javnosti i tada autorskopravna zaštita predstavlja prepreku javnom interesu. Primera radi, mnogobrojna autorska dela koja imaju status dela siročadi jesu dela čiji autori pripadaju nekoj manjinskoj grupi. Recimo, u okviru organizacije koja je bavi zaštitom fonograma Meksikanaca i američkih Meksikanaca (*The Strachwitz Frontera Collection of Mexican and Mexican American Recordings*), postoji kolekcija od sto hiljada zvučnih zapisa i trideset hiljada muzičkih predstava, od kojih je gotovo za 80% zbirke nemoguće identifikovati ili locirati nosioce prava, usled čega se ne može pristupiti digitalizaciji ovih dela, te ona ostaju nepoznata potencijalnim korisnicima.[10] Zato se mora izgraditi pravni mehanizam koji bi bio dovoljno fleksibilan, tako da nosioci autorskog prava ostanu zaštićeni, sa jedne strane, a sa druge da se korisnicima pruži mogućnost da upotrebljavaju takva dela što bi imalo izuzetno veliki značaj za društvo u celini.[11] U navedene svrhe u zemljama EU koristi se ranije uspostavljen, preovladavajući, sistem ograničenja autorskih prava u javnom interesu, a koji je propisan i Direktivom 2012/28/EU. U skladu sa njom, dozvoljeno korišćenje dela siročadi na sledeće načine:

- interaktivnim činjenjem dostupnim javnosti dela siročadi u smislu člana 3 Direktive 2001/29/EC o usklađivanju određenih aspekata autorskog i srodnih prava u informacionom društvu[12] i
- radnjama umnožavanja navedenih dela u smislu člana 2 Direktive 2001/29/EZ, za potrebe digitalizacije, stavljanja na raspolaganje, indeksiranja, katalogizacije, očuvanja ili restauracije.

Bibliotekama, obrazovnim ustanovama, muzejima, arhivima, ustanovama za filmsko ili audio nasleđe i javnim radiodifuznim organizacijima, koje su osnovane u državama članicama, dozvoljava se upotreba autorskih dela sa statusom dela u skladu sa Direktivom 2001/29/EZ, a u svrhu postizanja

[10] Dahlberg, B. (2011). The orphan works problem: preserving access to the cultural history of disadvantaged groups. *Southern California Review of Law & Social Justice*, *20* (2), p. 283.

[11] Hargreaves, I. (2011). Digital Opportunity A Review of Intellectual Property and Growth, An Independent Report. *A Review of Intellectual Property and Growth, May,* pp. 46-47. (2020, February 13). Preuzeto sa: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/32563/ipreview-finalreport.pdf.

[12] Directive 2001/29/EC on the harmonisation of certain aspects of copyright and related rights in the information society, *Official Journal Legislation,* 167, 22.6.2001, pp. 10–19. (2020, February 13). Preuzeto sa: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32001L0029.

ciljeva vezanih za misije od javnog interesa, sa posebnim akcentom na očuvanju, obnovi i omogućavanju kulturnog i obrazovnog pristupa delima iz njihovih zbirki. Prihod ostvaren od takvih upotreba pokriva isključivo troškove digitalizacije. Ukoliko se upotrebljavaju ovakva dela neophodno je da organizacije, prilikom korišćenja, označe ime i prezime autora i da, na taj način, postupe u skladu sa ličnopravnom komponentom autorskog prava.

Sistem ograničenja predviđen je u članu 5 Direktive 2001/29/EC. U pomenutom članu navedene su situacije u kojima se dozvoljava institucijama da upotrebljavaju delo sa statusom dela siročeta, ispunjavajući time misije od javnog značaja. Države članice EU slobodne su da predvide i nova ograničenja, u okviru svojih pravnih poredaka, koja moraju biti u skladu sa pomenutim članom 5. Države članice bi trebalo da uvedu neka od sledećih ograničenja:

- U vezi sa umnožavanjem autorskog dela u papirnom obliku, korišćenjem neke od fotografskih tehnika, ili korišćenjem nekog drugog sličnog postupka, osim za muziku, s tim da se nosiocu prava obezbedi adekvatna naknada.
- U pogledu umnožavanja koje je izvršilo fizičko lice za svoju privatnu upotrebu i za svrhu koja nije ni direktno ni indirektno komercijalna, pod uslovom da nosioci prava dobiju pravednu naknadu.
- U pogledu radnje umnožavanja koje čine javne biblioteke, obrazovne ustanove ili muzeji ili arhivi, a koje tim radnjama ne ostvaruju nikakvu ekonomsku korist niti bilo kakvu komercijalnu svrhu.
- U pogledu privremenih snimaka koje su institucije napravile za potrebe sopstvenih emisija, a koji se čuvaju u njihovim službenim arhivima.
- U pogledu umnožavanja dela koje su napravile socijalne ustanove u nekomercijalne svrhe, poput bolnica ili zatvora, pod uslovom da vlasnici prava moraju dobiti pravednu naknadu.

Za digitalizaciju dela siročadi mogu biti relevantna i druga ograničenja koje, države članice, mogu predvideti u situacijama kada postoji:

- upotreba dela za potrebe ilustrovanja u nastavi ili naučnom istraživanju, uz naznačavanje imena autora, osim kada to nije moguće,
- upotreba dela od strane osoba sa invaliditetom, koje su u direktnoj vezi sa invaliditetom i nekomercijalne su prirode, u meri u kojoj to zahteva određeni invaliditet,
- upotreba dela u štampi, saopštavanje javnosti ili stavljanje na raspolaganje objavljenih članaka o aktuelnim ekonomskim, političkim ili verskim temama ili emitovanih dela ili drugih predmeta istog karaktera, a sve dok je naveden izvor, uključujući ime autora, ili upotrebu dela ili drugih

predmeta u vezi sa izveštavanjem o tekućim događajima, u meri u kojoj je opravdana informativna svrha i sve dok izvor, uključujući i ime autora, bude naveden sem ukoliko se ne ispostavi da je to nemoguće,
- upotreba citata u svrhe kao što su kritika ili recenzija, onda kada se odnose na delo ili drugu temu koja je zakonito stavljena na raspolaganje javnosti, uz naznačavanje izvora, uključujući i ime autora i njihova upotreba mora biti u skladu sa fer praksom i u meri koja to zahteva posebna svrha i
- upotreba u svrhu istraživanja ili privatnog proučavanja u korist pojedinaca.[13]

Uz napredovanje digitalne tehnologije i stalno pojavljivanje novih načina korišćenja autorskih dela na internetu, nameće se potreba za stvaranjem adekvatnijeg pravnog okvira i sistema ograničenja autorskih prava. Zbog toga je 2019. godine usvojena Direktiva o autorskom i srodnim pravima na jedinstvenom digitalnom tržištu.[14] Doneta je kako bi se poboljšala zaštita autorskih i srodnih prava stvaralaca sadržaja na internetu, koji su, u potpunosti besplatno ili uz malu naknadu, cirkulisala na online platformama i na servisima čija je svrha prikupljanje podataka. Direktivom 2019/790 predviđena su i ograničenja kojima se želi postići ravnoteža između prava i interesa nosilaca autorskog prava i korisnika. Ova ograničenja mogu biti primenjena u određenim slučajevima koji nisu u sukobu sa normalnim iskorišćavanjem dela i ne sme dovoditi u pitanje legitimne interese nosilaca prava.

Sistem ograničenja, i pored svoje fleksibilnosti, ne može se smatrati najpouzdanijim u uslovima masovne digitalizacije, a naročito ne onda kada je neophodno sprovesti temeljnu potragu za nosiocima prava nekoliko stotina hiljada dela.

Zadovoljavajući rezultati mogu se postići uvođenjem sistema licenciranja,[15] a naročito putem izdavanja kolektivnih licenci koje se masovno koriste u praksi zemalja kao što su Norveška i Holandija, međutim u okviru EU generalno ovaj sistem još uvek nije uobičajen, te nema potrebe da se u ovom radu detaljno opisuje.

---

[13] Directive 2012/28/EU, op. cit., p. 10.

[14] Directive (EU) 2019/790 on copyright and related rights in the Digital Single Market, Directive (EU) and amending Directives 96/9/EC and 2001/29/EC, *Official Journal Legislation*, 130, 17.5.2019, p. 92–125. (2020, February 13). Preuzeto sa: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/790/oj.

[15] Walker, R. K. (2014). Negotiating the Unknown: a Compulsory Licensing Solution to the Orphan Works Problem. *Cardozo Law Review* 35(3), p. 1002. (2020, February 13). Preuzeto sa: https://www.copyright.gov/orphan/comments/Docket2012_12/Walker-Robert-Kirk.pdf.

6. Promena statusa dela siročadi

Članom 5 Direktive 2012/28/EU dopuštena je promena statusa dela siročadi. Naime, svako lice koje se prepozna kao nosilac prava za ovakvo delo može da zatraži promenu statusa i povrati svoje autorsko pravo. Ukoliko je, pre promene statusa dela, korisnik upotrebljavao to delo, neophodno je obezbediti nosiocu prava pravednu naknadu. Za upotrebu dela kojem se promenio status pravednu naknadu su dužne odrediti nadležne institucije u okviru EU, pri čemu bi svaka država članica trebalo da odredi uslove i okolnosti pod kojima dolazi do realizacije isplate naknada. Prilikom isplate naknada mora se voditi računa o tome da je upotrebom dela naneta šteta nosiocu prava, kao i o tome da li je nosilac prava fizičko ili pravno lice, jer su fizička lica u daleko je nezavidnijem položaju kada daju licencu za korišćenje svoga dela ili kada prenose imovinsko-pravna ovlašćenja, jer se nalaze u poziciji slabije strane ugovornice.[16]

7. Pravni režim digitalizacije u Republici Srbiji i potreba regulisanja upotrebe dela siročadi

Pitanje regulisanja statusa i upotrebe dela siročadi u Republici Srbiji postalo je aktuelno 2002. godine kada je započeo proces digitalizacije kulturnog nasleđa. Inicijativa za pokretanje projekta potekla je od Nacionalnog centra za digitalizaciju i tom prilikom je osmišljena digitalna biblioteka Srbije koja do danas sadrži preko 60 digitalnih zbirki sa oko milion digitalnih dokumenata.[17] Pored toga, Evropska agencija za rekonstrukciju od 2008. godine započela je sa digitalizacijom kinematografskih dela, pohranjenih u zbirkama Jugoslovenske kinoteke.

Kako bi se poboljšala infrastruktura digitalizacije kulturnog nasleđa u Srbiji 1. avgusta 2017. godine Ministarstvo nadležno za kulturu, Matematički institut SANU i kompanija Telekom Srbija sklopili su sporazum, na osnovu koga je septembra 2017. godine Ministarstvo kulture i informisanja donelo Smernice za digitalizaciju kulturnog nasleđa u Republici Srbiji. Smernice su objavljene na internet stranici nadležnog ministarstva, u svrhu ujednačenog postupanja ustanova zaduženih za digitalizaciju kulturnog nasleđa.[18]

---

[16] Ćemalović, U. (2019). Pravo intelektualne svojine i digitalna transformacija – neka aktuelna pitanja, Beograd, Institut za evropske studije, str. 122.

[17] Vukićević, V. (2011). Digitalizacija kulturnog nasleđa u funkciji ostvarivanja ciljeva kulturne politike, *Kultura* (130), str.168.

[18] Smernice za digitalizaciju kulturnog nasleđa Republike Srbije (2017). Ministarstvo kulture i informisanja. (2020, February 13). Preuzeto sa: http://www.kultura.gov.rs/docs/dokumenti/propisi-iz-oblasti-kulture/smernice-za-digitalizaciju-kulturnog-nasledja-u-republici-srbiji.pdf.

Ministarstvo kulture i informisanja pokrenulo je inicijativu za regulisanjem postupka digitalizacije, te se istim aktom predviđa i formiranje Komisije za digitalizaciju i strategije o razvoju kulture Republike Srbije u roku od 10 godina (2017-2027. godine).

Pod digitalizacijom je u Smernicama za digitalizaciju kulturnog nasleđa Republike Srbije predviđen sveobuhvatan postupak koji se odnosi na razvoj digitalnih kataloga kulturnog nasleđa, prevođenje iz analogne forme u digitalnu odgovarajuće dokumentacije o kulturnom nasleđu, razvoj alata i instrumenata, čuvanje kulturnog nasleđa, razvijanje mreže informacionih sistema o kulturnom nasleđu koje je digitalizovano, kao i obezbeđivanje pristupa građi u digitalnom obliku i obezbeđivanje korišćenja te građe u okviru zakonskih propisanih ograničenja.[19] Kulturno nasleđe, dokumentovano na ovaj način, omogućava kvalitetniji naučno-istraživački rad, obrazovano društvo, kao i ekonomski razvoj zemlje.

Iako postoji aktuelna potreba, Zakonom o autorskom i srodnim pravima Republike Srbije[20] ne regulišu se autorska dela koja imaju status dela siročadi. Sa druge strane, digitalizacija se pominje samo u članu 202 navedenog zakona. Prema tome, kada je reč o delima siročadi, srpsko pravo još uvek nije usklađeno sa pravom Evropske unije, jer Zakon o autorskom i srodnim pravima nije izmenjen u skladu sa pravilima koja postoje u Direktivi 2012/28/EU i Direktivi (EU) 2019/790. Dakle, u domaćem zakonodavstvu i dalje postoji problem dela siročadi, iako je Zakon o autorskom i srodnim pravima dobrim delom usaglašen sa međunarodnim propisima.

Jedino ograničenje pod koje bi se mogla podvesti upotreba dela siročadi jeste ono koje je predviđeno članom 45 Zakona o autorskom i srodnim pravima, a čija je sadržina usmerena na umnožavanje dela iz sopstvenog primerka, tj. ukoliko institucije koje vrše umnožavanje to mogu činiti isključivo u nekomercijalne svrhe, dakle, ako ne mogu ostvarivati ni posrednu ni neposrednu korist od takvog iskorišćavanja autorskog dela koje se nalazi u statusu dela siročadi. To dalje znači da, ukoliko primerci autorskih dela budu umnoženi, oni ne mogu biti interaktivno učinjeni dostupnim javnosti na internetu, na način koji bi odgovarao potrebama digitalizacije.

Sem navedenog, nijedno drugo, zakonom predviđeno ograničenje, ne bi moglo biti primenjeno na digitalizaciju dela siročadi, te bi Zakonom o autorskom i srodnim pravima trebalo izričito urediti status tih dela i situacije u kojima bi moglo biti dopušteno njihovo korišćenje u javnom interesu.

[19] Smernice za digitalizaciju kulturnog nasleđa Republike Srbije (2017), op. cit., str. 3.
[20] *Službeni glasnik RS*, br. 104/09, 99/12, 29/16 – odluka US, 66/19.

Iako je domaći zakonodavac uložio napore da uskladi domaće propise o autorskom i srodnim pravima sa pravom Evropske unije, neophodna je harmonizacija u ovoj oblasti kroz izmene i dopune samog zakona, čime bi se obezbedilo da javne institucije obavljaju digitalizaciju svojih zbirki. Ukoliko želimo da se u ovoj materiji približimo pravilima koja važe u evropskim državama, bilo bi neophodno i osigurati odgovarajuću naknadu koju bi trebalo da dobije nosilac prava ukoliko se pojavi nakon upotrebe dela kao i da se propišu ograničenja autorskog prava, koja bi bila u skladu sa Direktivom 2012/28/EU. Takođe, neophodno je definisati samo delo nedostupnog nosioca prava i zakonom regulisati temeljnu potragu, kao i taksativno navesti koji su to izvori koje bi trebalo konsultovati.

Prilikom izmena zakonodavstva u ovoj oblasti Republika Srbija mogla bi se ugledati na dobar primer zakonodavstva Republike Hrvatske, sa kojom deli pravno nasleđe. Zakon o autorskom i srodnim pravima Republike Hrvatske[21] izmenjen je 2014. godine kako bi bio u skladu sa Direktivom 2012/28/EU. Izmene zakona podrazumevale su dodavanje dva člana - 12a i 12b koji su posvećeni regulisanju statusa dela siročadi. Članom 12a delo siroče je određeno kao delo za koje ni nakon sprovedene temeljne potrage nije identifikovan autor, ili ni jedan od koautora dela, ili delo čiji autor ili autori nisu pronađeni, čak iako je jedan ili više koautora dela identifikovan. Temeljna potraga regulisana u članu 12b, a ustanovljena je i dužnost javnih biblioteka, obrazovnih ustanova, muzeja, arhiva, ustanova za filmsku i audiobaštinu i javnih radiodifuznih organizacija osnovanih u Hrvatskoj da izvrše identifikaciju i/ili pronađu autora ili koautora u cilju utvrđivanja statusa dela. Temeljnu potragu moraju izvršiti u dobroj veri, a pre upotrebe dela ispitujući relevantne izvore.

8. Zaključak

Kako bi se proces digitalizacije u Evropi i svetu uspešno i ubrzano nastavio, neophodno je pristupiti hitnom rešavanju problema dela siročadi. Postojanje ovakvih dela usporava i otežava formiranje digitalnih zbirki javnih institucija koji moraju da izaberu da li će rizikovati prilikom digitalizacije ovakvih dela i povrediti autorko pravo nosioca koji će zahtevati pravnu zaštitu, ili da jednostavno ovakva dela ostanu „skrivena“ dok ne bude izvesno da je rok zaštite protekao.

Direktivama Evropske unije nastoji se rešiti problem uvođenjem mnogobrojnih ograničenja koja omogućavaju upotrebu dela siročadi u nekomercijalne

[21] *Narodne novine Republike Hrvatske*, br. 167/03, 79/07, 80/11, 125/11, 141/13, 127/14, 62/17, 96/18.

svrhe. Međutim u praksi ovakav pristup rešavanju problema zahteva dug vremenski period, koji obuhvata donošenje jednog akta i njegovu implementaciju u zakonodavstvima zemalja članica EU.

S obzirom na izbor direktive kao vrste pravnog akta kojim su propisuju pravila u vezi sa upotrebom dela siročadi, nije postignuta unifikacija prava u ovoj oblasti, već su nacionalna prava samo usklađena sa direktivama i njihova primena se razlikuje od članice do članice. Zbog toga postojeći pravni okvir EU već sada počinje usporavati procese masovne digitalizacije podataka moraće biti menjan kako bi se olakšala prekogranična razmena podataka i omogućilo korišćenje dela siročadi u svrhe naučne saradnje, obrazovanja i očuvanja kulturne baštine.

U Republici Srbiji, i pored izmena i dopuna Zakona o autorskom i srodnim pravima iz 2019. godine, status dela siročadi, kao i njihovo definisanje ostaju ne regulisani. Iako je domaći zakonodavac izvršio, u velikoj meri, harmonizaciju domaćih propisa sa propisima EU u oblasti autorskog prava, neophodno je uvesti izmene koje se odnose na dela siročad, čime bi se Zakon o autorskom i srodim pravima uskladio sa pravilima propisanim Direktivom iz 2012. godine.

Petrović Z. Milica, LLM

A doctoral candidate at the Faculty of Law of the University in Kragujevac

A teaching assistant at the Faculty of Law for Commerce and Judiciary in Novi Sad, the University of Business Academy.

LEGAL REGULATION OF THE EUROPEAN WORKS IN EUROPEAN UNION AND REPUBLIC OF SERBIA

A b s t r a c t

Rapid development of technology has brought a need to digitalize copyright works. This way knowledge, stored in these works, can be shared with every internet user. Problem is, that for many of these works it is not possible to find right owner and so, important knowledge remains hidden from the eyes of society. The need to regulate digitization in cases where the consent of the right holder is missing (including orphan works where

the holder is inaccessible) has also been recognized in the European Union, first through a project called Europeana. The main objective of this project is to disseminate knowledge by creating digital libraries that would contain all the copyrighted works that users can access from anywhere and without any time limit. This problem is partially resolved in European Union in 2012 when the Directive 2012/28/EU on certain permitted uses of orphan works was introduced. This directive gives instructions for all members of the EU to recognize and limit the use of orphan works in their countries accordingly to the rules given in the Directive. The Republic of Serbia, as an EU membership candidate, needs to harmonize its legislation system with rules provided in EU law and include the definition of orphan works and usage of orphan works into its copyright rules.

Key words: *orphan works, copyright, European Union law, law of Republic of Serbia.*

Literatura

1. Ash, T. M. (2019). Where are all the orphans? How effective is current legislation in enabling cultural heritage institutions to make orphan works available online? - PhD diss., University of London. Preuzeto sa: https://core.ac.uk/download/pdf/147830433.pdf
2. Avilés, R.A., Marco-Cuenca, G. (2016). Análisis del estado de la declaración de obras huérfanas en Europa/Analysis of the status of the declaration of orphan works in Europe. *Revista general de información y documentación*, *26* (2), pp. 365-385
3. Ćemalović, U. (2019). Pravo intelektualne svojine i digitalna transformacija – neka aktuelna pitanja. Beograd, Institut za evropske studije
4. Dahlberg, B. (2011). The orphan works problem: preserving access to the cultural history of disadvantaged groups. *Southern California Review of Law & Social Justice*, *20* (2), pp. 275-314
5. Directive 2012/28/EU on certain permitted uses of orphan works [Direktiva o određenim dozvoljenim načinima korišćenja dela siročadi], Official Journal Legislation, 299, 27.10.2012, p. 5–12. Preuzeto sa: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32012L0028
6. Directive (EU) 2019/790 on copyright and related rights in the Digital Single Market and amending Directives 96/9/EC and 2001/29/EC [Direktiva (EU) 2019/790 o autorskim i srodnim pravima na jedinstvenom digitalnom tržištu i izmeni direktiva 96/9/EZ и 2001/29/EZ], Official

Journal Legislation, 130, 17.5.2019, p. 92–125. Preuzeto sa: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/790/oj

7. Directive 2001/29/EC on the harmonisation of certain aspects of copyright and related rights in the information society, [Direktiva 2001/29/EC o usklađivanju određenih aspekata autorskog i srodnih prava u informacionom društvu.], Official Journal Legislation, 167, 22.6.2001, p. 10–19. Preuzeto sa: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32001L0029
8. Hargreaves, I. (2011). Digital Opportunity A Review of Intellectual Property and Growth, An Independent Report. *A Review of Intellectual Property and Growth, May.* Preuzeto sa: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/32563/ipreview-finalreport.pdf
9. Lu, B. (2012). The orphan works copyright issue: Suggestions for international response*, Journal of the Copyright Society of the USA 60*, pp. 255-284
10. Marković S., Popović, D. (2018). Pravo intelektualne svojine. Beograd, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
11. Popović, D. (2018). Pravni režim digitalizacije primeraka autorskih dela u pravu Srbije i u pravu Evropske unijeu*:* Vuk Radović (urednik). Usklađivanje poslovnog prava Srbije sa pravom Evropske unije, Beograd, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, str. 243-260
12. Pravilnik o bližim uslovima za digitalizaciju kulturnog nasleđa, *Službeni glasnik RS*, br. 76/18
13. Smernice za digitalizaciju kulturnog nasleđa Republike Srbije. 2017. Ministarstvo kulture i informisanja. Dostupno na: http://www.kultura.gov.rs/docs/dokumenti/propisi-iz-oblasti-kulture/smernice-za-digitalizaciju-kulturnog-nasledja-u-republici-srbiji.pdf
14. Stobo, V., Erickson, K., Bertoni, A., Guerrieri, F. (2018). Current Best Practices among Cultural Heritage Institutions when Dealing with Copyright Orphan Works and Analysis of Crowdsourcing Options, report 3, EnDOW. Preuzeto sa: http://diligentsearch.eu/wp-content/uploads/2018/05/EnDOW-Report-3.pdf
15. Strategija Vlade RS. 2018. Strategija razvoja intelektualne svojine za period od 2018. do 2022. godine. *Sl. glasnik RS*, br. 78/18
16. Vukićević, V. B. (2011). Digitalizacija kulturnog nasleđa u funkciji ostvarivanja ciljeva kulturne politike. *Kultura*, (130), str. 165-182
17. Walker, R. K. (2014). Negotiating the Unknown: a Compulsory Licensing Solution to the Orphan Works Problem. *Cardozo Law Review 35*(3), pp.

983-1018. Preuzeto sa: https://www.copyright.gov/orphan/comments/Docket2012_12/Walker-Robert-Kirk.pdf

18. Zakon o autorskom i srodnim pravima, *Sl. glasnik RS*, br. 104/09, 99/12, 29/16 – odluka US.

Grujić Gordan[*]

UDK: 343.222
Pregledni rad
DOI 10.5937/ptp2002112G
Primljen: 14.01.2020.
Odobren: 21.04.2020.
Strana: 112–123

ACTIONES LIBERAE IN CAUSA

REZIME: Skrivljena neuračunljivost je institut koji je u pravnoj teoriji poznat pod nazivom *Actiones liberae in causa*. Njegov značaj je u tome što predstavlja izuzetak od opštih pravila o utvrđivanju uračunljivosti i krivice. Izuzetak se odnosi na regulisanje krivice lica koja se samovoljno dovode u stanje privremene duševne poremećenosti i u takvom stanju izvrše krivično delo.

Centralna tema rada je određivanje pojma i zakonsko regulisanje *actiones liberae in causa* u krivičnom pravu RS, njegovo razgraničenje od neuračunljivosti i bitno smanjene uračunljivosti kao i primena u praksi.

Ključne reči: *neuračunljivost, skrivljena neuračunljivost, acteones liberae in causa, Krivični zakonik*

1. Uvod

Jedno od temeljnih načela savremenog krivičnog prava je načelo krivice prema kome delo koje, i pored postojanja objektivnih elemenata, nije krivično delo ukoliko se učiniocu za njegovo izvršenje ne može pripisati krivica. Sledeći ovaj princip učinilac koji je samoskrivio neuračunljivost ne bi mogao biti krivično odgovoran jer je *tempore ciminis* bio neuračunljiv. Zbog toga se u teoriji krivičnog prava oformio institut *actione liberae in causa* koji predstavlja izuzetak od ovog pravila. Primena *actiones liberae in causa* omogućava utvrđivanje subjektivnog odnosa učinioca prema delu koje je izvršio u vreme pre dovođenja sebe u takvo stanje.

Razvoj instituta *actiones liberae in causa* tekao je sporo ali kontinuirano. Pitanje odnosa društva prema licima koja vrše krivična dela u stanju

[*] Doktorand na Pravnom fakultetu za privredu i pravosuđe u Novom Sadu,
e-mail: gogi_94@hotmail.com

neuračunljivosti u koje se sami dovode razmatra se veoma dugo. Zbog toga su se, u različitim vremenskim razdobljima, pojavile mnogobrojne koncepcije koje su nudile svoja rešenja ovog pitanja.

Tradicionalni izraz *actiones liberae in causa* je *terminus technicus* i kao takav je prihvaćen u pravnoj doktrini. U zakonodavnim tekstovima se, mađutim, za radnje koje su obuhvaćene ovim izrazom koriste različite jezičke konstrukcije kojima se nastoji koncizno, jasno i precizno izraziti njegov smisao. U Krivičnom zakoniku Republike Srbije koristi se naziv skrivljena neuračunljivost.

U teoriji krivičnog prava postoje različita shvatanja sadržine *instituta actiones liberae in causa*. Prema jednom mišljenju on obuhvata radnje izvršene u stanju neuračunljivosti u koje je učinilac sam sebe doveo da bi izvršio krivično delo. Prema drugom, zastupljenijem i teorijski prihvatljivijem mišljenju, ovaj institut obuhvata radnje koje učinilac izvrši u stanju privremene neuračunljivosti u koje se umišljajno ili nehatno stavio. Isticanje činjenice da se radi o privremenoj neuračunljivosti je značajno jer ono predstavlja smisao ovog instituta. Njegova primena je moguća samo ako je učinilac i pre i posle stavljanja sebe u neuračunljivo stanje bio uračunljiv.

2. Bitno smanjena uračunljivost, neuračunljivost, skrivljena neuračunljivost

Iako se ljudsko društvo od svog nastanka suočavalo sa problemom svojih članova koji ne poseduju „sposobnost smoodređenja“ ili, izražavajući se krivičnopravnom terminologijom, nisu u mogućnosti da upravljaju svojim postupcima u odnosu na izvršeno delo[1] sa sigurnošću se može reći da se prema njima postupalo na isti način kao prema zdravim prestupnicima ili je njihova neuračunljivost uzeta u obzir ali je predstavljena kao opasnsnost za sredinu u kojoj žive, te su takva lica ipak bila lišavana slobode.[2] Tek u XVIII veku, kada se krivično pravo pojavljuje kao celovit i logičan sistem, do tada prihvaćen princip odgovornosti zasnovan na objektivnoj odogovornosti se redukuje i prihvata se princip subjektivne odogovornosti prema kome se krivica temelji na slobodi volje.[3] Ova koncepcija je omogućila da se u gotovo svim pravnim sistemima uračunljivost, kao psihičko stanje duševno zdravog čoveka

[1] Drakić, D., Lukić, T. (2011). Krivičnopravo i sposobnost čovekovog samoodređenja. *Crimen*, *3* (1), str. 92.

[2] Slavković, V. (2016). Pozitivnopravni i uporednopravni aspekti neuračunljivosti. *Crimen*, *7* (2), str. 192.

[3] Jovašević, D. (2006). Leksikon krivičnog prava, Beograd, Službeni glasnik, str. 209.

svesnog svojih postupaka i sposobnog da njima upravlja, smatra obaveznim uslovom za utvrđivanje krivice. To znači da se odgovornim za delo koje je protivpravno i zakonom propisano kao krivično delo može smatrati samo onaj učinilac koji je u vreme izvršenja tog dela imao takav mentalni i duhovni kapacitet da razume svoje delo i da upravlja svojim postupcima. Nepostojanje intelektualne ili voluntativne moći isključuje krivicu za određeno delo iako je ono protivpravno i zakonom određeno kao krivično delo jer se učinilac smatra neuračunljivim. Neuračunljivost je stanje koje je suprotno uračunljivosti. Neuračunljivim se smatra onaj učinilac koji, zbog duševne bolesti, privremene duševne poremećenosti, zaostalog duševnog razvoja ili druge teže duševne poremećenosti, ne može da shvati značaj svog dela ili da upravlja svojim postupcima.[4] Osnov neuračunljivosti je, dakle, biološke i psihološke prirode. U biološkom smislu uzrok neuračunljivosti su organske promene koje kod učinioca krivičnog dela prouzrokuju nenormalna psihička stanja[5] zbog kojih nije u mogućnosti da shvati značaj svog dela ili da upravlja svojim postupcima. Nemogućnost shvatanja značaja svog dela (intelektualna nesposobnost) predstavlja nemogućnost rasuđivanja. Nemogućnost upravljanja svojim postupcima (voluntaristička nesposobnost) predstavlja nemogućnost odlučivanja.[6] Za postojanje neuračunljivosti neophodno je postojanje jednog od četiri oblika duševne poremećenosti i makar jednog od dva oblika psihičkih smetnji.[7]

Ukoliko je kod učinioca krivičnog dela, usled nekog oblika duševnog poremećaja, bitno smanjena moć rasuđivanja ili odlučivanja u odnosu na to delo radi se o bitno smanjenoj uračunljivosti.[8] Učinililac krivičnog dela čija je uračunljivost bitno smanjena je uračunljiv jer on može da shvati značaj svog dela i upravlja svojim postupcima ali mora da uloži više mentalne snage i volje da postigne isti uspeh kao uračunljiv učinilac. Okolnost otežanog rasuđivanja ili odlučivanja je osnov za ublažavanje kazne.[9] Rasuđivanje predstvlja misaoni proces koji putem raznih misaonih operacija omogućava spoznaju realnosti. Nemogućnost rasuđivanja znači nemogućnost shavatanja stvarnog (realnog), društvenog i pravnog značaja svog dela. Realni (stvarni) značaj

[4] Krivični zakonik RS, *Sl. glasnik RS*, br. 85/05, 88/05 - ispr., 107/05 - ispr., 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14, 94/16 i 35/19, član 23, stav 2.

[5] Jovašević, D., Petrović, D. (2006). Koncept krivice u krivičnom pravu Republike Srbije, u: Gordana Stanković (urednik) Funkcionisanje pravnog sistema u Republici Srbiji - zbornik radova sa naučne konferencije, Niš, Pravni fakultet, str. 51.

[6] Nešić, Lj. (1998). Krivično pravo, Beograd, Viša škola unutrašnjih poslova, str. 39.

[7] Stojanović, Z. (2018). Komentar krivičnog zakonika, Beograd, Službeni glasnik, str. 137-139.

[8] Krivični zakonik RS, *op. cit*., član 23, stav 3.

[9] Drakić, D. (2009). Bitno smanjena uračunljivost. *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, *Novi Sad, 43* (1), str. 157-158.

se odnosi na pravilnu predstavu o prirodnom značaju izvršenog dela, sagledavanju sebe i svog odnosa prema sredini kojoj se pripada.[10] Neshvatanje društvenog i pravnog značaja odnosi se na nepostojanje mogućnosti shvatanja da je izvršeno delo štetno i društveno neprihvatljivo i kao takvo zabranjeno i kažnjivo. Odlučivanje je mogućnost nekog lica da na ispravan način dovede u vezu podstrek na neko postupanje i njemu suprodstavljenu predstavu, a zatim formira voljnu odluku za određeno ponašanje.[11] Odlučivanje znači upravljanje svojim postupcima saglasno sadržaju svoje svesti koja se izražava u preduzimanju voljne radnje. Preduzimanje voljne radnje je složen proces koji se sastoji u savladavanju unutrašnjih poteškoća (vladanje osećanjima, suprotsavljenost motiva i nagona...) i spoljašnjih poteškoća koje se sastoje u otklanjanju raznih objektivnih prepreka.

Kao i svako drugo pravilo i pravilo da je učinilac odgovoran za svoje delo samo ako je u vreme izvršenja bio uračunljiv ima izuzetak. Ovaj izuzetk se odnosi na učinioca koji je krivično delo izvršio u stanju privremene neuračunljivosti u koje je sam sebe doveo. U pravnoj nauci je taj izuzetak poznat pod nazivom *actiones liberae in causa ad libertatem relate* a pod različitim nazivima i u različitim oblicima predstavlja standardni institut krivičnih zakonodavstava mnogih zemalja.

Privremena neuračunljivost nastaje kao posledica privremene duševne poremećenosti koja traje sve dok traje endogeni ili egzogeni prouzrokovač tog poremećaja ili do pružanja medicinske pomoći.[12] Nepostojanje moći rasuđivanja ili odlučivanja usled takvog stanja isključuje krivicu učinioca. Međutim, kada učinilac sam sebe skrivljeno stavi u stanje privremene neuračunljivosti, odgovornost za izvršeno delo nije isključena ukoliko je pre stavljanja u takvo stanje postojala krivica za kasnije izvršeno delo. Za primenu instituta *actiones liberae in causa* neophodno je i postojanje nemogućnosti shvatanja svog dela ili nemogućnosti upravljanja svojim postupcima u vreme izvršenja krivičnog dela. Prilikom utvrđivanja mogućnosti rasuđivanja tj. mogućnosti pravilnog shvatanja svoje ličnosti, svojih postupaka i sveta oko sebe kod instituta *actiones liberae in causa* treba imati u vidu i intelektualne sposobnosti učinioca kao i sve okolnosti konkretnog sluačaja.

Utvrđivanje mogućnosti upravljanja svojim postupcima, odnosno mogućnosti odlučivanja povezano je sa mogućnošću rasuđivanja. Prema nekim

[10] Stanković, N. (2016). Krivično pravo – opšti deo, Brčko, Evropski univerzitet Brčko distrikt, str. 138.

[11] Drakić, D., *op. cit*., str. 163.

[12] Kokolj, M., (1981). Actiones liberae in causa – krivična odgovornost privremeno neuračunljivih lica, Mostar, Prva književna komuna, str. 148.

teoretičarima, ako ne postoji sposobnost rasuđivanja ne postavlja se dalje pitanje odlučivanja. Međutim, postoje i slučajevi kada neko lice ima sposobnost rasuđivanja ali nema sposobnost odlučivanja. Ovi slučajevi, kod instituta *actiones liberae in causa* odnose se na dela izvršena nečinjenjem kada učinilac, i pored izvesne mogućnosti shvatanja značaja svog dela, nije u mogućnosti da preduzme radnje kojima bi sprečio nastanak štetene posledice.

Kada izvršilac sam sebe dovede u stanje bitno smanjene uračunljivosti, okolnost bitno smanjenje uračunljivosti ne predstavlja osnov za ublažavanje kazne niti olakšavajuću okolnost. Do ovog zaključka se dolazi primenom principa *per argumentum a contrario*[13] na odredbu iz stava 2 člana 24 KZ.

Kod primene isntituta *actiones liberae in causa* relevantno je utvđivanje stanja uračunljivosti koje se odnosi na momenat pre stavljanja sebe u stanje omamljenosti i stanje neuračunljivosti nastalog usled omamljenosti. Samo postojanje mogućnosti rasuđiavanja i odlučivanja u stanju uračunljivosti i njihovo nepostojanje u stanju uračunljivosti indikuju odgovornost učinioca krivičnog dela po osnovu *actiones liberae in causa*.[14]

3. Pojam instituta *actiones liberae in causa*

Kada je stanje neuračunljivosti rezultat delovanja samog učinioca, odnosno kada on nekim svojim aktivnostima kod sebe izazove privremenu duševnu poremećenost[15] u teoriji krivičnog prava je formulisan institut *actiones liberae in causa*. Iako je, prema nekim autorima, ovu latinsku floskulu teško prevesti na srpski jezik prihvaćeno je stanovište da se njome označavaju radnje koje su slobodne u uzroku tj. radnje vezane sa slobodno stanje.[16]

Actiones liberae in causa ili skrivljena neuračunljivost je pravna konstrukcija koja omogućava da se licima koja su sebe skrivljeno dovela u stanje neuračunljivosti, a zatim izvršila krivično delo krivica ne utvrđuje u vreme vršenja radnje *(tempore criminis)* već u vreme pre dovođenja sebe u stanje neuračunljivosti. Drugim rečima, iako u momentu izvršenja *(in actu)* njegove radnje nisu bile slobodne, u nekom predhodnom stanju *(in causa*), kada se odlučio na izvršenje krivičnog dela, učinilac je bio uračunljiv. Slobodna radnja

[13] Crnogorčević, J. (1953). O potrebi noveliranja krivičnog zakonika, *Naša zakonitost, 7* (6-7), str. 324.
[14] Kokolj, M., *op. cit*., str. 154.
[15] Srzentić, N., Stajić, A., Lazarević, Lj. (2000). Krivično pravo – opšti deo, Beograd, Savremena administracija, str. 201.
[16] Stojanović, Z., *op. cit*., str. 142.

se sastoji u tome da je učinilac sam prouzrokovao svoju uračunljivost koja u sebi sadrži opasnost a u nastupanju radnje računao na svoju neuračunljivost.[17]

Kod instituta *actiones liberae in causa* radnju izvršenja krivičnog dela čine dve radnje. Prva radnja predstavlja stvaranje uslova za ostvarenje krivičnog dela. Učinilac, dok je još uračunljiv, donosi odluku da preduzme radnju krivičnog dela u stanju neuračunljivosti.[18] Druga radnja je ona kojom se ostvaruje posledica. Između ovih radnji mora postojati uzročna veza. Radnja dovođenja u stanje neuračunljivosti je, najčešće, voljna radnja činjenja, a kao radnja neposrednog izvršenja krivičnog dela u praksi se najčešće pojavljuje propuštanje.[19] U odredbi člana 24 KZ RS navedeni su tipični načini samodovođenja u stanje neuračunljivosti. To su upotreba droga, alkohola, a formulacijom „na drugi način" obuhvaćene su situacije u kojima se učinilac drugim sredstvima dovodi u stanje nemogućnosti shvatanja svoga dela ili upravljanja svojim postupcima.

Stepen alkoholisanosti ima izuzetan značaj u primeni ovog instituta. Odlučujući uticaj na postojanje instituta *actiones liberae in causa* ima akutno pijanstvo. To je pijanstvo u koje može dospeti svako lice konzumiranjem alkohola i koje prouzrokuje privremenu neuračunljivost. Patološka pijanstva nisu obuhvaćena jer dovode do oštećenja psihičkog i fizičkog zdravlja koja nisu privremene prirode.

Sa uzimanjem droga situacija je slična. Zavisnik od psihoaktivnih supstanci ne može se smatrati neuračunljivim čak ni onda kada usled apstinencijalne krize izvrši krivično delo. U literaturi se kao poseban oblik narkomanije navodi tabletomanija. Ona predstavlja zloupotrebu medikamenata, odnosno njihovu upotrebu i pored upozorenja iskazanog na leku u pogledu efekata koje može izazvati. Prekomerna upotreba nekih medicinskih preparata (npr. analgetika) dovodi do psihičkih stanja veoma sličnih stanjima proizvedenih drogom usled koje može doći do kriminalne delatnosti.[20]

Ukoliko do izvršenja krivičnog dela dođe usled apstinencijalnog sindroma (učinilac propusti uzimanje leka), u teoriji postoji mišljenje da instituta *actiones liberae in causa* ne treba primeniti. Prema mišljenju pojedinih autora do odgovornosti za *actiones liberae in causa* može doći i usled sna[21] ukoliko

[17] Ibid, str. 143.

[18] Ćorović, E., Turanjanin, V. (2017). O skrivljenoj neuračunljivosti iz člana 24 Krivičnog zakonika Srbije. *Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, *36* (1), str. 12.

[19] Kokolj, M., op. cit., str. 92.

[20] Stoiljković, S. (1972). Psihijatrija sa medicinskom psihologijom, Beograd, Medicinska knjiga, str. 402.

[21] Zlatarić, B., Damaška, M. (1966). Riječnik krivičnog prava i postupka, Zagreb, Informator, str. 14.

se on shvati kao stanje u kome ne postoji mogućnost rasuđivanja i odlučivanja a u koje se učinilac krivičnog dela sam doveo ignorišući simtome koji ukazuju na njega: zamor, tromost mišića i sl.

Pored ovih, stanje privremene neuračunljivosti može biti izazvano bolešću, afektom, hipnozom i sl. Raznovrsne bolesti poput glovobolje, iznenadne paralize, gubitka svesti i sl. u slučaju postojanja znanja, mogućnosti postojanja znanja ili dužnosti postojanja znanja o njima mogu poruzrokovati krivičnu odogovornost lica koja su u takvom stanju izvršila krivična dela. Da bi se učinilac smatrao odogovornim za vršenje krivičnog dela u stanju afekta neophodno je utvrđivanje dejstva afekta na moć rasuđivanja i odlučivanja.[22]

Hipnoza predstavlja stanje promenjene svesti u kome je lice veoma podložno sugestiji. Ukoliko se u hipnotisanom stanju izvrši kivično delo neophodno je utvrditi da li je do takvog stanja došlo voljom izvršioca jer se u takvoj situaciji odogovornost prosuđuje na osnovu instituta *actiones liberae in causa*.[23]

Da bi se primenio institut *actiones liberae in causa*, pored uračunljivosti, u odnosu na izvršeno delo mora postojati i umišljaj ili nehat ako je zakonom predviđena kažnjivost i za nehatno vršenje tog dela. Zbog toga se razlikuju i umišljajne i nehatne *actiones liberae in causa*. Kod umišlajnih učinilac poseduje određeno stanje svesti i određeni intenzitet volje u odnosu na konkretno delo. S obziom da umišljaj može biti direktni i eventualni, treba praviti razliku između direktne i eventualne *actiones liberae in causa*. Direktan umišljaj postoji ako kod učinioca postoji svest da će izvršiti delo i da je hteo njegovo izvršenje. Eventualni umišlaj postoji kada je učinilac svestan da će usled njegovog činjenja ili nečinjenja nastupiti zabranjena posledica i na nju pristaje.[24] Kod nehatne *actiones liberae in causa* učinilac je svestan da dovođenjem sebe u neuračunljivo stanje može izvršiti krivično delo ali olako drži da do posledice neće doći. Ovo je slučaj svesnog nehata. U slučaju postojanja nesvesnog nehata učinilac nije svestan niti želi da dovođenjem sebe u stanje privremene neuračunljivosti izazove štetnu posledicu ali je prema okolnostima ili ličnim svojstvima bio dužan ili bio svestan te mogućnosti.[25] Situacije u kojima je radnja vršenja krivičnog dela propuštanje činjenja odnose se na *omissio libera in causa*. Naime, ukoliko učinilac, i pored postojanja svesti da će u stanju privremene neuračunjivosti izvršiti krivično delo propuštanjem ili nevršenjem

[22] Kurteš, K. (1961). Afekat i krivično delo. *Narodna milicja*, *13* (6), str. 28.
[23] Kolkolj, *op. cit*., str. 119.
[24] Popivoda, D. (2011). Actiones liberae in causa*, Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, *83* (10), str. 335.
[25] Stojanović, Z. (2000). Krivično pravo - opšti deo, Beograd, Pravna knjiga, str. 185.

neke radnje a to je i želeo odnosno na to pristao, olako držao da do toga neće doći ili je bio svestan toga ili morao i bio dužan, postojaće njegova krivica.[26]

Krivica učinioca krivičnog dela koji je upotrebom droga alkohola ili na neki drugi način sebe doveo u stanje u kojem nije sposoban da shvati značaj svog dela ili da upravlja svojim postupcima utvrđuje se prema vremenu pre dovođenja u takvo stanje.

U pravnoj doktrini postoje različite ocene optimalnosti uređenja pitanja odgovornosti skrivljeno neuračunljivih učinilaca krivičnih dela. Prema nekim autorima primena instituta *actione liberae in causa* modifikuje načelo krivice pomeranjem njenog utvrđivanja u momentu pre samodovođenja u stanje neuračunljivosti. Radnja samodovođenja u stanje neuračunljivosti ne predstavlja radnju krivičnog dela već samo eventualno pripremnu radnju koja nije kažnjiva osim ako je zakon nije izričito propisao kao kažnjivu.[27] Ovaj prigovor u našem krivičnopravnom sistemu nema osnovu jer se radnja dovođenja u neuračunljivo stanje ne smatra pripremnom radnjom već stvaranjem uslova za izvršenje krivičnog dela što je samo jedna faza u toku događaja koji vodi ostvarenju krivičnog dela u kojoj je učinilac bio uračunljiv.

Nedostaci instituta *actiones liberae in causa*, prema nekim autorima, mogu se ispoljiti i na polju krivice naročito u slučajevima kada je umišljajem ili nehatom učinioca bilo obuhvaćeno jedno delo a izvršeno je drugo. Uzimajući u obzir zakonsko rešenje institut *actiones liberae in causa* se ne može primeniti u takvim slučajevima, jer s obzirom da ne postoji psihički odnos učinioca prema posledici u vreme pre dovođenja u stanje neuračunljivosti, nema ni krivičnog dela.[28]

Patološke reakcije organizma izazvane upotrebom određenih sredstava predstavljaju osnov za isključenje krivice. Međutim, u teoriji postoje mišljenja prema kojima bi izuzetak trebali biti učinioci kojima je patološko stanje već bio osnov za isključenje krivice. Slično je i sa tzv. apstinencijalnim sindomom kao i sa zakonskim neobuhvatanjem određenih stanja koja se u praksi često pojavljuju kao uzrok skrivljene neuračunljivosti (npr. san kod saobraćajnih nezgoda).

Sve navedene slabosti instituta *actiones liberae in causa* opravdavaju pitanje njegove efikasnosti koje neki teoretičari, s pravom, postavljaju. Popunjavanje praznina u rešavanju situacija koje primena instituta ne pokriva

[26] Spalević, Ž. (2010). Actiones liberae in causa, *Pravo teorija i praksa*, *27* (5-6), str. 125.
[27] Ćorović, E., Turanjanin, V., op. cit., str. 11.
[28] Milošević, M. (2009). Skrivljena neuračunljivost. *Godišnjak Fakulteta bezbednosti*, *2* (1), str. 360.

moguće bi bilo uvođenjem tzv. fikcije uračunljivosti[29] odnosno, fingiranje uračunljivosti učinioca koji je izvršio krivično delo u stanju voljne omamljenosti. Primena ovog modela je praktičnija jer ne zahteva utvrđivanje psihičkog odnosa učinioca prema delu već se učinilac posmatra kao uračunljivo lice.

4. Sudska praksa[30]

Okrivljeni nije bio u stanju skrivljene bitno smanjene uračunljivosti u vreme izvršenja krivičnog dela jer je bio pod uticajem alkohola, ukoliko ne postoje dokazi da je sebe svesno doveo u alkoholisano stanje da bi u tom stanju izvršio krivično delo.

Iz obrazloženja:

Prvostepeni sud je okrivljenog oglasio krivim za počinjeno krivično delo ubistvo iz čl. 113 Krivičnog zakonika. Polazeći od nesporne činjenice da je okrivljeni dugogodišnji konzument alkoholnih pića, što nesumnjivo dovodi do oštećenja fizičkog i psihičkog zdravlja, te činjenicu da su okrivljeni i oštećeni bili prijatelji kao i to da su kritičnog dana bili zajedno i pili kao i inače i po kazivanju svedoka nisu bili u zavadi, već u dobrim odnosima, ukazuje na to da se ovde ne može raditi o institutu skrivljene neuračunljivosti. Obzirom da se radi o osobi koja boluje od bolesti zavisnosti, tj. o hroničnom alkoholizmu, koji traje duži vremenski period u kojem je alkoholisano stanje kod okrivljenog često prisutno, da je sledstveno tome okrivljeni tvrdio da je tokom celog kritičnog dana konzumirao alkohol, da nikada nije imao problema sa oštećenim, što su potvrdili i svedoci, da nož koji je kritičnom prilikom iskoristio, nije pribavio da bi njime izvršio krivično delo, već je u pitanju kuhinjski nož koji se nalazio na trpezarijskom stolu kojim su okrivljeni i oštećeni sekli meso, zaključuje se da okrivljeni jeste sam sebe doveo u alkoholisano stanje ali, sud nije uverenja da je okrivljeni sam sebe svesno doveo u stanje smanjene uračunljivosti da bi u tom stanju nekoga lišio života, tj. da je pre dovođenja u takvo stanje doneo odluku da izvrši predmetno ili slično krivično delo, o tome ne govori ni okrivljeni niti svedoci koji su bili sa okrivljenim i oštećenim u zajedničkom društvu neposredno pre kritičnog događaja. (Presuda Višeg suda u Novom Sadu posl. br. K 96/16 od 13.01.2017. godine koja je potvrđena Presudom Apelacionog suda u Novom Sadu posl. br. Kž 1 341/17 od 13.04.2017. godine).

[29] Milošević, M., *op. cit*., str. 362.

[30] Izvor: Bilten sudske prakse Višeg suda u Novom Sadu br. 8/2017.

6. Zaključak

Devijantna ponašanja nastala kao posledica zloupotrebe alkohola, droga, lekova i sl. su sve učestaliji društveni problem. Institut *actiones liberae in causa* omogućava kažnjavanje neuračunljivih učinilaca koji su se upotrebom ovih sredstava doveli u stanje privremene neuračunljivosti a zatim izvršili krivično delo.

Iako je od ozakonjenja skrivljene neuračunljivosti u našoj zemlji proteklo više od pola veka njegova primena je još uvek predmet rasprava i polemika. Razlog tome su poteškoće koje se tiču utvrđivanja psihološkog odnosa učinioca prema krivičnopravnoj posledici, utvrđivanja uzročnosti između radnje stavljanja u stanje neuračunljivosti i radnje kojom je prouzrokovana posledica, utvrđivanja stanja svesti i intenziteta volje u odnosu na dovođenje u stanje neuračunljivosti i u odnosu na radnju kojom je prouzrokovana posledica itd.

Međutim, kažnjavanje učinilaca krivičnih dela, koji bi primenom standardnih pravila o određivanju krivice bili oslobođeni odgovornosti zbog neuračunljivosti u vreme izvršenja krivičnog dela, nije jedini motiv postojanja instituta *actiones liberae in causa*. Veoma je značajna i njegova preventivna svrha koja predstavlja vaspitni uticaj na lica koja bi u slučaju nepostojanja ovog instituta izbegla društvenu osudu.

Grujić Gordan
A doctoral candidate at the Faculty of Law for Commerce and Judiciary in Novi Sad

ACTIONES LIBERAE IN CAUSA

A b s t r a c t

Deliberate unaccountability (insanity) is an institute known in legal theory as *Actiones liberae in causa*. Its significance lies it is an exception to the general rules for determining accountability and guilt. The exception is to regulate the guilt of persons who arbitrarily bring themselves into a state of temporary mental disorder and commit a crime in such a state.

The central theme of the paper is the definition and legal regulation of actiones liberae in causa in Serbian criminal law, its demarcation from non-accounting and substantially reduced accounting as well as its application in practice.

Key words: *unaccountability, hidden unaccountability, acteones liberae and causa, Penal Code*

Literatura

1. Bilten sudske prakse Višeg suda u Novom Sadu br. 8/2017
2. Crnogorčević, J. (1953). O potrebi noveliranja krivičnog zakonika. *Naša zakonitost*, *7* (6-7), str. 149-158
3. Ćorović, E., Turanjanin, V. (2017). O skrivljenoj neuračunljivosti iz člana 24 Krivičnog zakonika Srbije. *Zbornik instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, *36* (1), str. 7-22
4. Drakić, D. (2009). Bitno smanjena uračunljivost. *Zbornik radova Pravnog fakulteta, Novi Sad*, *43* (1), str. 151-166
5. Drakić, D., Lukić, T. (2011). Krivičnopravo i sposobnost čovekovog samoodređenja, *Crimen*, *2* (1), str. 88-98
6. Jovašević, D. (2006). Leksikon krivičnog prava, Beograd, Službeni glasnik
7. Jovašević, D., Petrović, D. (2006). Koncept krivice u krivičnom pravu Republike Srbije, u: Gordana Stanković (urednik) Funkcionisanje pravnog sistema u Republici Srbiji - zbornik radova sa naučne konferencije, Niš, Pravni fakultet
8. Kokolj, M. (1981). Actiones liberae in causa – krivična odgovornost privremeno neuračunljivih lica, Mostar, Prva književna komuna
9. Krivični zakonik RS, *Sl. glasnik RS*, br. 85/05, 88/05 - ispr., 107/05 - ispr., 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14, 94/16 i 35/19
10. Kurteš, K. (1961). Afekat i krivično delo. *Narodna milicja*, 13 (6), str. 25-34
11. Milošević, M. (2009). Skrivljena neuračunljivost. *Godišnjak Fakulteta bezbednosti*, *2* (1), str. 343-365
12. Nešić, Lj. (1998). Krivično pravo, Beograd, Viša škola unutrašnjih poslova
13. Popivoda, D. (2011). Actiones liberae in causa, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, *83* (10), str. 528-537
14. Slavković, V. (2016). Pozitivnopravni i uporednopravni aspekti neuračunljivosti, *Crimen*, 7 (2), str. 191-206
15. Spalević, Ž. (2010). Actiones liberae in causa, *Pravo teorija i praksa*, *27* (5-6), str. 132-141
16. Srzentić, N., Stajić, A., Lazarević, Lj. (2000). Krivično pravo – opšti deo, Beograd, Savremena administracija
17. Stanković, N. (2016). Krivično pravo – opšti deo, Evropski univerzitet Brčko distrikt

18. Stoiljković, S. (1972). Psihijatrija sa medicinskom psihologijom, Beograd Medicinska knjiga
19. Stojanovič, Z. (2018). Komentar krivičnog zakonika, Beograd, Službeni glasnik
20. Stojanović, Z. (2000). Krivično pravo - opšti deo, Beograd, Pravna knjiga
21. Zlatarić, B., Damaška, M., (1966). Riječnik krivičnog prava i postupka, Zagreb, Informator

UPUTSTVO AUTORIMA

ZA PISANJE I PRIPREMANJE RUKOPISA

Uređivački odbor časopisa „Pravo – teorija i praksa" moli saradnike da tekstove za objavljivanje pišu u skladu sa sledećim uputstvom:

U časopisu se objavljuju radovi iz pravnih ekonomskih i društvenih disciplina. Pod terminom radovi podrazumevaju se: članci, prikazi, analize propisa, studentski radovi i drugi prilozi. Radovi se po pravilu dostavljaju u elektronskom obliku na sledeće e-mail adrese:

nenad@pravni-fakultet.info i

jelena@pravni-fakultet.info

Svi radovi podležu recenziji. Svaki naučni rad ocenjuju bar dva recezenta po izboru redakcije.

Redakcija ima pravo da prilagodi rad pravilima uređivanja časopisa.

Opšte informacije za pisanje rada:

Radove pisati na srpskom ili engleskom jeziku. Koristiti vrednost 25 mm za sve margine.

Rad treba da bude napisan u tekst procesoru Microsoft Word, fontom Times New Roman, veličine 12 pt, latinicom, prored 1,5. Obim rada može biti najviše do 12 stranica formata A4, uključujući tekst, tabele, slike, grafikone, literaturu i ostale priloge.

Na naslovnoj strani članak treba da sadrži naslov rada na srpskom jeziku, a ispod toga i na engleskom jeziku, veličine 14 pt, Bold. Zatim razmak, pa navesti ime i prezime autora, titulu, afilijaciju (mesto zaposlenja), e-mail adresu i kontakt telefon, veličine 12 pt. Zatim razmak, pa napisati apstrakt, dužine do 250 reči, na srpskom jeziku, a ispod toga i na engleskom jeziku, veličine 12 pt. Ključne reči se navode nakon jednog reda razmaka ispod apstrakta, na srpskom jeziku, a ispod toga i na engleskom jeziku. Treba da ih bude maksimalno pet, veličine 12 pt, Italic. Zatim razmak, dva reda pa sledi tekst rada.

Radove pisati jezgrovito, razumljivim stilom i logičkim redom koji, po pravilu, uključuje: uvodni deo, razradu teme i zaključak. Veličina slova za osnovni tekst je 12 pt. Naslovi i podnaslovi u tekstu 12 pt, Bold.

Za pisanje referenci koristiti APA (Priručnik za publikovanje, Američko psihološko društvo) međunarodni standard za pisanje referenci s tim što smo zadržali citiranje u fusnotama. Napomene tj. fusnote mogu sadržati dopunska objašnjenja ili komentare koji su u vezi sa tekstom. Fusnote se pišu u fontu Times New Roman, veličine 10 pt.

Ukoliko se piše rad na engleskom ili nekom drugom stranom jeziku, citirani izvori se ne prevode sa jezika na kom je izvor publikovan, osim naslova rada koji se prevodi i piše u uglastoj zagradi, kao i nazivi zakona ili redbi.

Primer kako navodite izvore ukoliko je rad na engleskom ili nekom drugom stranom jeziku:

Matijasevic Obradovic, J., (2017). Značaj zaštite životne sredine za razvoj ekoturizma u Srbiji [The importance of environmental protection for the development of ecotourism in Serbia]. *Agroekonomika*, *46* (75), pp. 21-30

Uredba o ekološkoj mreži Vlade Republike Srbije [The Ecological Network Decree of the Government of the Republic of Serbia], *Službeni glasnik RS*, br. 102/10

Zakon o turizmu [The Law on Tourism], *Službeni glasnik RS*, br. 17/19

Primeri kako da citirate određenu vrstu izvora koje koristite:

1. **Primer ukoliko citirate monografiju:**

a. Carić, S., (2007). Bankarski poslovi i hartije od vrednosti, Novi Sad, Privredna akademija, str. 48.

2. **Ukoliko monografija ima više od tri autora:**

a. Carić, S. et al., (2000). Međunarodno poslovno pravo, Novi Sad, Centar za privredni consulting, str. 56.

3. **Primer ukoliko citirate članak iz časopisa:**

a. Ignjatović, A., (2009). Specifičnosti izvršenja krivičnih sankcija prema maloletnicima. *Pravo – teorija i praksa 26* (7-8), str. 78.

4. **Primer ukoliko citirate rad iz Zbornika radova:**

a. Radovanov, A., (2004). Značaj sudske prakse pri odmeravanju pravične novčane naknade nematerijalne štete u: Aleksandar K. Filipović, et al. (urednik) Naknada štete i ugovor o osiguranju – zbornik radova sa savetovanja, Zlatibor, Novi Sad Privredna akademija str. 150.

5. **Primeri ukoliko citirate izvor sa Interneta:**

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja (2020, Januar 15). Kategorizacija časopisa. Preuzeto sa: http://www.mpn.gov.rs/casopisi/

CEON – Integracija bibliometrijskih informacija zasnovana na međunarodnim standardima. (2020, Januar 20). Preuzeto sa: https://www.ceon.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=131&Itemid=535&lang=sr

Međunarodni dan pismenosti [Power Point prezentacija], (2020, Januar, 10). Preuzeto sa: https://slideplayer.rs/slide/17512836/

6. Primeri ukoliko citirate Zakon

a. Zakon o obligacionim odnosima, *Službeni list SFRJ*, br. 29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ i 57/89, *Službeni list SRJ*, br. 31/93 i *Sužbeni list SCG*, br. 1/03 – Ustavna povelja.

b. Ukoliko preciznije citirate: Zakon o obligacionim odnosima, *Službeni list SFRJ*, br. 29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ i 57/89, *Službeni list SRJ*, br. 31/93 i *Službeni list SCG*, br. 1/03 – Ustavna povelja, član 18, stav 2.

7. Ukoliko ponavljate citirane reference – primeri:

a. Ukoliko u radu citirate samo jedan tekst određenog autora, kada prvi put citirate pišete kompletnu referencu a svaki sledeći put dovoljno je: Carić, S. op. cit. str. 77.

b. Ukoliko više puta citirate različite tekstove istog autora, kada prvi put citirate pišete kompletnu referencu a svaki sledeći put dovoljno je: Kokolj, M., Prekršajno pravo, str. 98 ili Kokolj M., Krivično procesno pravo, str. 69.

8. Citiranje teksta na istoj stranici kao i u prethodnoj fusnoti:

a. Ukoliko citirate tekst iz istog izvora i sa iste stranice kao i u prethodnoj fusnoti: Ibid.

b. Ukoliko citirate tekst iz istog izvora ali sa različitih stranica kao i u prethodnoj fusnoti: Ibid., str. 25.

Na kraju svakog naučnog čanka obavezno je napisati literaturu odnosno, spisak korišćenih, odnosno citiranih referenci po abecednom redu.

Literatura

1. Carić, S., (2007). Bankarski poslovi i hartije od vrednosti, Novi Sad, Privredna akademija
2. Carić, S. et al. (2000). Međunarodno poslovno pravo, Novi Sad, Centar za privredni consulting

3. CEON – Integracija bibliometrijskih informacija zasnovana na međunarodnim standardima. (2020, Januar 20). Preuzeto sa: https://www.ceon.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=131&Itemid=535&lang=sr
4. Ignjatović, A., (2009). Specifičnosti izvršenja krivičnih sankcija prema maloletnicima. *Pravo – teorija ipraksa*, *26* (7-8), str. 76-92
5. Međunarodni dan pismenosti [Power Point prezentacija], (2020, Januar, 10). Preuzeto sa: https://slideplayer.rs/slide/17512836/
6. Radovanov, A., (2004). Značaj sudske prakse pri odmeravanju pravične novčane naknade nematerijalne štete u: Aleksandar K. Filipović, et al. (urednik), Naknada štete i ugovor o osiguranju – zbornik radova sa savetovanja, Zlatibor, Novi Sad Privredna akademija, str. 139-154
7. Zakon o obligacionim odnosima, *Službeni list SFRJ*, br. 29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ i 57/89, *Službeni list SRJ*, br. 31/93 i *Službeni list SCG*, br. 1/03 – Ustavna povelja